

HISTORIA E SHQIPËRISË

në katër vëllime

REDAKTOR PËRSHËRËS (redaktor përgjithës): Z. K. DUKAKJ

REDAKTOR: M. M. VITKOR

- 1 -

- 1 -

Redaksia e vëllimit të tretë

STEFANAQ POLLO (redaktor përgjegjës), KOÇO BIHIKU,
KRISTO FRASHËRI, MUIN ÇAMI, VIRON KOKA.

AKADEMIA E SHKENCAVE E RPS TË SHQIPËRISË
INSTITUTI I HISTORISË

HISTORIA E SHQIPËRISË

VËLLIMI I TRETË

(1912–1944)

TIRANË, 1984

P A R A T H Ë N I E

Vëllimi i tretë i Historisë së Shqipërisë është shkruar nga këta bashkautorë:

Kreu I : Kristo Frashëri

Kreu II: Stefanaq Pollo (§ 1, 3, 4, 5), Arben Puto (§ 2), Gazmend Shpuza (§ 6) — redaktuar nga St. Pollo.

Kreu III : Muin Çami.

Kreu IV: Hilmi Veterniku (§ 1, 2, 3), Shyqyri Vlashi (§ 4, 5), Selim Shpuza (§ 6) — redaktuar nga M. Çami.

Kreu V: Mentar Belegu (§ 1, 3), Viron Koka (§ 2), — redaktuar nga V. Koka.

Kreu VI: Viron Koka (§ 1, 3, 4, 6), Mentar Belegu (1, 2, 5) — redaktuar nga V. Koka.

Kreu VII: Viron Koka (§ 1, 3, 4, 5, 6), Mentar Belegu (§ 2) — redaktuar nga V. Koka.

Kreu VIII : Andromaqi Gjergji dhe Qemal Haxhihasani (§ 1), Dhorka Dhamo, Hamide Stringa dhe Koço Bihiku (§ 2), Iljaz Gogaj, Koço Bihiku, Zihni Reso etj. (§ 3) — redaktuar nga K. Bihiku.

Kreu IX-XI: Ndreçi Plasari, — redaktuar nga St. Pollo.

Në hartimin e këtij vëllimi është patur parasysh vëll. II i Historisë së Shqipërisë, botuar më 1965 (pjesa V dhe VI).

Redaksia u ka bërë ndryshime dhe plotësime punimeve të paraqitura. Ajo ka përgatitur hyrjen dhe aparatën shkencor.

Vëllimi doli si maket në vitin 1973. Ai iu shtrua një diskutimi të gjerë me specialistë dhe bashkëpunëtorë të jashtëm të Institutit të Historisë si edhe në Sektorin e Historisë së Kohës së Re e të Sotme të këtij Instituti.

Redaksia dhe autorët falënderojnë arkivat dhe bibliotekat e RPS të Shqipërisë për ndihmën që kanë dhënë duke vënë në dispozicion fondet e tyre. Ata u shprehin falënderimet gjithë kolegëve që morën pjesë në diskutimet e që ndihmuan me vërejtjet e tyre për ngritjen cilësore të këtij vëllimi dhe do të mirëpresin çdo sugjerim e vërejtje që do të ndihmojë për përmirësimin e mëtejshëm të tij.

P A R A T H E N J E

Vëllimi i tretë i Historisë së Shqipërisë është përbërë nga këta bashkautorë:

Konkord I : Kristo Frashëri
 Konkord II : Stefan Palla (§ 1, 2, 4, 5), Arben Lulaj (§ 3),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga Sh. Palla
 Konkord III : Miron Çami
 Konkord IV : Hilmi Vesterliku (§ 1, 2, 3), Shqipëria (§ 4),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga M. Çami
 Konkord V : Mentor Belegu (§ 1, 3), Vllora Koka (§ 2),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga V. Koka
 Konkord VI : Vllora Koka (§ 1, 2, 4, 6), Mentor Belegu (§ 3),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga V. Koka
 Konkord VII : Vllora Koka (§ 1, 2, 4, 5, 6), Mentor Belegu (§ 3),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga V. Koka
 Konkord VIII : Andromaqi Gjergji dhe Qazim Ismaili (§ 1),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga Q. Ismaili
 Konkord IX : Haxhi Dhamo, Hamide Shinar dhe Kogejçi (§ 1),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga H. Dhamo
 Konkord X : Haxhi Gogaj, Koco Bihiku, Zihni Raso etj. (§ 1, 2, 3, 4, 5, 6),
 Konkord Shqiptar (§ 6) — redaktuar nga K. Bihiku
 Konkord XI : Ndreçi Plassari — redaktuar nga Sh. Palla

Me rastimin e këtij vëllimi është parë parasysh vëllimi i Historisë së Shqipërisë, botuar më 1987 (pjesa 7 dhe 8). Redaksia u ka bërë ndryshime dhe përkthime në pjesën e parë të kësaj Historie dhe pjesën e parë të pjesës së 7 dhe 8.

Vëllimi do të shfaqet në market në vitin 1973. Ai do të shfaqet në market me speciatistë dhe bashkëpunues të Institutit të Historisë si edhe në Sektoret e Historisë së Kopës së Re e të Sotme të këtij Institutit.

H Y R J E

Vëllimi i tretë i «Historisë së Shqipërisë» përfshin periudhën prej vitit 1912 deri më 1944. Kjo periudhë karakterizohet nga fenomene të reja në jetën ekonomike-shoqërore dhe politike-kulturore të vendit, siç janë zhvillimi i marrëdhënieve kapitaliste në prodhim, dhe nga ana tjetër, zhvillimi i jetës shtetërore të pavarur dhe i lëvizjes për mbrojtjen dhe konsolidimin e pavarësisë së fituar, rritja e lëvizjes demokratike, punëtore, komuniste, në kuadrin e shtetit shqiptar të pavarur, zhvillimi i Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare dhe i revolucionit popullor, nën udhëheqjen e Partisë Komuniste të Shqipërisë, gjatë Luftës së Dytë Botërore. Këto përbëjnë përmbajtjen themelore të zhvillimit historik të Shqipërisë deri në vitin 1944, deri atëherë kur, me fitoren e popullit shqiptar mbi pushtuesit fashistë dhe forcat reaksionare të vendit, u krijuan kushtet për zhdukjen e marrëdhënieve kapitaliste e të mbeturinave feudale dhe për vendosjen e rendit socialist.

Nga pikëpamja e periudhizimit të procesit historik botëror, periudha e përfshirë nga ky vëllim bën pjesë si në epokën e historisë së re, ashtu edhe në atë të historisë së sotme. Fitorja e Revolucionit të Madh Socialist të Tetorit më 1917 në Rusi shënoi mbylljen e epokës së parë dhe fillimin e së dytës, fillimin e epokës së revolucioneve proletare në vendet imperialiste dhe të revolucioneve çlirimtare në kolonitë dhe vendet e varura, të epokës së përmbysjes së kapitalizmit dhe të fitores së socializmit.

Vëllimi i tretë është ndarë në dy pjesë: pjesa e pestë dhe e gjashtë, të cilat përfaqësojnë etapa të Historisë së Shqipërisë, me tipare të veçanta ekonomike-shoqërore dhe politike-kulturore.

Pjesa e pestë trajton Historinë e Shqipërisë nga koha e Shpalljes së Pavarësisë në nëntor 1912 deri në pushtimin

e vendit nga Italia fashiste dhe fillimin e Lëvizjes Antifashiste Nacionalçlirimtare në prill 1939.

Përmbajtjen themelore social-ekonomike të kësaj etape e përbën zhvillimi i mëtejshëm, gjithmonë me ritme të ngadalshme, i marrëdhënieve kapitaliste në prodhim, ndërsa përmbajtjen social-politike e përbëjnë lëvizja kombëtare kundër pushtuesve të ndryshëm, lëvizja demokratike kundër reaksionit çifligaro-borgjez dhe lëvizja punëtore e komuniste kundër shfrytëzimit të çifligarëve e kapitalistëve, të cilët kishin në duart e tyre pushtetin politik.

Kjo është një etapë e re në historinë e vendit. Ndryshe nga etapa e mëparshme, lufta e popullit shqiptar kishte tani si objektiv themelor ruajtjen e pavarësisë së fituar e të njohur në arenën ndërkombëtare dhe konsolidimin e demokratizimit të shtetit shqiptar.

Kjo etapë, historikisht e shkurtër, është shumë e pasur në ngjarje me karakter të ndryshëm, gjë që ka bërë të nevojshëm një periudhizim të saj, duke u nisur nga përmbajtja dhe rëndësia e dukurive historike në faza të caktuara.

Faza e parë e kësaj etape përfshin vitet 1912-1921. Kjo është faza kur Shqipëria doli nga tallazet e luftës me një prapambetje të thellë e gjysmuar nga diktati i Fuqive të Mëdha imperialiste, dhe filloi jetën e vet të pavarur si një shtet çifligaro-borgjez, i rrethuar prej armiqsh, të cilët nuk hoqën dorë nga synimet për ta copëtuar ose për ta vendosur në orbitën e ndikimit të tyre.

Historia e Shqipërisë në këtë fazë lidhet ngushtë me ngjarjen e madhe të historisë botërore — Luftën e Parë imperialiste Botërore, gjatë së cilës Fuqitë e Mëdha imperialiste dhe shtetet fqinje ballkanike e pushtuan atë ushtarakisht dhe rrezikuan ekzistencën e saj.

Tipari themelor i kësaj faze është lufta për të siguruar pavarësinë e tërësinë territoriale të shtetit shqiptar dhe rritja e lëvizjes popullore për bashkim kombëtar.

Një fazë të re shënojnë vitet 1921-1924. Ato janë vitet kur, me rimëkëmbjen e shtetit kombëtar shqiptar dhe me dëbimin e të huajve nga tokat e Shqipërisë, problemi themelor politik i vendit filloi të bëhej ai i demokratizimit të jetës së brendshme shtetërore e shoqërore, dhe kur lufta e masave popullore dhe e grupeve politike për zgjidhjen e këtij problemi u shndërrua në një revolucion demokratik.

Vitet 1925-1939, vitet e regjimit të Ahmet Zogut dhe të lëvizjes së gjerë popullore kundër këtij regjimi ndahen në tri faza. Nga këto e para (1925-1928) trajton vendosjen e republikës zogiste dhe politikën thellësisht antipopullore

e antikombëtare të saj, e dyta (1929-1935) përfshin vitet e krizës së thellë ekonomike e politike të monarkisë zogiste dhe qëndresën e masave të gjera popullore kundër shfrytëzimit të egër çifligaro-borgjez dhe faza e tretë lidhet me zgjerimin dhe ashpërsimin e luftës klasore dhe mbyllet me pushtimin fashist të vendit.

Pjesa e gjashtë i kushtohet Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare në vitet 1939-1944. Kjo është një etapë e re në historinë e Shqipërisë, sepse lëvizja për çlirimin kombëtar nga zgjedha e pushtuesve fashistë dallohet si nga përmbajtja e saj thellësisht revolucionare, ashtu edhe nga pikëpamja e organizimit dhe e përpjesëtimeve, e forcave lëvizëse, e rrugëve të ndjekura dhe e mjeteve të përdorura për të arritur qëllimin, të papara në luftërat çlirimtare të mëparshme.

Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare ndahet në tri faza, të cilat kanë veçoritë e tyre dalluese.

Faza e parë (1939-1941), përfshin fillimet e Lëvizjes Nacionalçlirimtare kundër pushtuesve fashistë italianë. Ajo karakterizohet nga përpjekjet e komunistëve për të mobilizuar masat popullore në luftën patriotike dhe për të krijuar Partinë Komuniste të Shqipërisë, përpjekje të cilat kurozohen me sukses. Në këtë fazë Lëvizja nuk ka një udhëheqje të mirëfilltë dhe s'ka marrë karakterin e një kryengritjeje të përgjithshme, të një revolucioni popullor.

Me krijimin e PKSh, më 8 Nëntor 1941, fillon një fazë e re e Luftës Nacionalçlirimtare kundër pushtuesve fashistë italianë e tradhtarëve të vendit.

Partia afirmohet brenda një kohe të shkurtër si udhëheqësja e vetme e kësaj lufte, e cila shndërrohet në një revolucion popullor. Nga nëntori 1941 deri në verë të vitit 1943 hidhen bazat për kryengritjen e armatosur e për organizimin e Ushtrisë së rregullt Nacionalçlirimtare, bëhet përgatitja morale-politike e përgjithshme e masave të popullit për luftën e armatosur çlirimtare. Populli bashkohet në një front të vetëm nacionalçlirimtar dhe hidhen themelet e pushtetit të ri popullor, të këshillave nacionalçlirimtarë.

Nga vera e vitit 1943 nis një fazë tjetër e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare. Në këtë kohë kjo luftë ka marrë karakterin e kryengritjes së përgjithshme popullore. Organizohet Ushtria Nacionalçlirimtare si ushtri e rregullt e popullit shqiptar.

Kryengritja e përgjithshme, revolucioni popullor, marrin një zgjerim e thellim të mëtejshëm pas kapitullimit të Italisë fashiste në shtator 1943 dhe pushtimit të vendit nga Gjermania hitleriane.

Pushteti i këshillave nacionalçlirimtarë centralizohet e forcohet si pushteti i vetëm i popullit në Shqipëri. Bëhet një diferencim i thellë i forcave klasore politike të brendshme. Lëvizja revolucionare i shoshiti dhe i ndau ato në dy blloqe armiqësore. Nga njëra anë shumica dërrmuese e popullit e bashkuar në Frontin Nacionalçlirimtar nën udhëheqjen e PKSh, kurse nga ana tjetër klasat shfrytëzuese të çifligarëve e të borgjezisë reaksionare të bashkuara hapur me pushtuesit gjermanë, kundër Frontit Nacionalçlirimtar. Kjo fazë mbyllet me Kongresin I Antifashist Nacionalçlirimtar të Përmetit (maj 1944) që hedh themelet e shtetit të demokracisë popullore. Ushtria Nacionalçlirimtare shndërrohet plotësisht në ushtri të rregullt të popullit e të shtetit të ri shqiptar.

Muajt qershor-nëntor 1944 shënojnë fazën e fundit të luftës, atë të çlirimit të plotë të vendit. Ushtria Nacionalçlirimtare së bashku me popullin kryengritës hidhet në mësymje të përgjithshme, që përfundon me dëbimin e pushtuesve gjermanë dhe me asgjësimin e forcave reaksionare, pa qenë nevoja të vinin ushtritë aleate nga jashtë. Më 29 Nëntor 1944 triumfon revolucioni popullor, asgjësohet çdo sundim i huaj imperialist, njëkohësisht edhe sundimi politik çifligaro-borgjez.

* * *

Gjatë përgatitjes së këtij vëllimi, për trajtimin marksist-leninist të proceseve ekonomike-shoqërore dhe të dukurive politike, ideologjike e kulturore, autorët dhe redaktorët janë mbështetur te veprat e klasikëve të socializmit shkencor: Marksit, Engelsit, Leninit, Stalinit, te materialet e Partisë së Punës së Shqipërisë, te veprat e shokut Enver Hoxha dhe të udhëheqësve të tjerë të Partisë sonë dhe të shtetit socialist shqiptar.

V.I.Lenini në një varg artikujsh të shkruar gjatë Luftës së Parë Botërore dhe në mbarim të saj argumentoi karakterin imperialist e grabitqar të kësaj lufte nga të dy blloqet ndërluftuese, si edhe të traktativave të paqes, që pasuan atë. Lenini shkruante se «nga një luftë imperialiste nuk mund të lindë veçse një paqe imperialiste». Ai është ndalur disa herë edhe mbi Shqipërinë dhe e ka renditur atë ndër ato vende, që më 1914-1918 u bënë objekt agresioni e dhune nga ana e fuqive imperialiste dhe që u shndërruan në «plaçkë tregu» nga këto fuqi.

Ngjarjet e rëndësishme të periudhës 1912-1924 janë analizuar në mënyrë të veçantë nga shoku Enver Hoxha në *Veprat* e tij. Shoku Enver Hoxha është ndalur posaçërisht në lëvizjen politike e shoqërore të Shqipërisë së Mesme në vitet 1914-1915, vlerësimi i së cilës kishte ngjallur diskutime në historianët shqiptarë.

Në studimin «Disa pikëpamje mbi kryengritjen e fshatarësisë së Shqipërisë së Mesme (1914-1915), të udhëhequr nga Haxhi Qamili» (*Vepra*, vëll. 23), shoku Enver Hoxha i bëri kësaj lëvizjeje një analizë të thellë shkencore duke argumentuar karakterin demokratik, antifeudal dhe anti-imperialist të saj.

Studimi në fjalë ka një vlerë të madhe metodologjike për historianët që merren me lëvizjet fshatare. Në të analizohen në mënyrë dialektike e të gjithanshme faktorët ekonomikë, shoqërorë, politikë e kulturorë të brendshëm e të jashtëm që përcaktuan rrjedhën e kryengritjes dhe karakterin e saj për të dalë te përfundimi se: «Rebelizmi i udhëhequr nga Haxhi Qamili ishte një luftë klase e fshatarësisë së varfër dhe të mesme kundër klasës së feudalëve, pashallarëve, bejlerëve dhe agallarëve pronarë tokash e privilegjesh në përgjithësi». Kjo analizë dhe kritika kundër pikëpamjeve idealiste e reaksionare mbi këtë lëvizje ndihmon për të zbuluar shtrembërimet që i janë bërë historisë së traditave revolucionare të fshatarësisë sonë, për të kapërcyer njëanshmërinë e burimeve dhe për të mprehur mbi këtë bazë tendenciozitetin klasor të historiografisë sonë.

Me rëndësi është edhe trajtimi që u bëhet ngjarjeve që i paraprinë dhe e pasuan kryengritjen fshatare ku jepen një varg vlerësimesh të rëndësishme të këtyre ngjarjeve dhe të figurave të shquara të kësaj periudhe dhe ku vihen në dukje kufizimet e krerëve borgjezë patriotë lidhur me luftën klasore të fshatarësisë.

Në një studim tjetër të veçantë, «Influenca e Revolucionit të Madh Socialist të Tetorit në Shqipëri» (*Vepra*, vëll. 15), është vënë në dukje rëndësia ndërkombëtare e këtij revolucioni dhe jehona pozitive e aktive e ideve të tij në rritjen e lëvizjes revolucionare në Shqipëri.

Në shkrime të tjera e veçanërisht në raportin e mbajtur në Kongresin I të PKSh, shoku Enver Hoxha ka vënë në dukje karakterin kombëtar dhe antiimperialist të Kongresit të Lushnjës, i cili «u shpreh me forcë kundër imperializmit» dhe të luftës çlirimtare të Vlorës, në të cilën u shkruan «faqe të shkëlqyera heroizmi». Në trajtimin e këtyre dy ngjarjeve të mëdha, shoku Enver nxjerr në pah mobilizimin e masave popullore dhe rolin e përfaqësuesve

të tyre patriotë në denoncimin e planeve imperialiste dhe sigurimin e lirisë, pavarësisë dhe të tërësisë territoriale të shtetit shqiptar. Aty është dhënë ajo ide e rëndësishme për historiografinë tonë se popujt sado të vegjël që të jenë, kur bëjnë një luftë të drejtë e të vendosur revolucionare, janë në gjendje të maten me çdo armik dhe të sigurojnë fitoren.

Konceptin marksist mbi revolucionin demokratiko-borgjez, strategjinë e taktikën e partisë së proletariatit në këtë revolucion dhe përcaktimin e tipareve themelore që e dallojnë revolucionin borgjez nga revolucioni proletar i gjejmë të përpunuara në veprat e Leninit «Dy taktikat e social-demokracisë në revolucionin demokratik», «Diktatura revolucionare demokratike e proletariatit dhe e fshatarësisë», «Revolucioni proletar dhe renegati Kaucki», etj. Tezat leniniste kanë shërbyer si bazë teorike për të vlerësuar drejt lëvizjen demokratike në Shqipëri, si dhe Revolucionin e Qershorit 1924.

Për këtë ngjarje jepen vlerësime të rëndësishme në shkrimet e ndryshme të shokut Enver Hoxha. Një rëndësi të madhe për historianët tanë ka përgjithësimi shkencor se lufta e klasave midis fshatarëve dhe çifligarëve përbënte boshtin e gjithë jetës së vendit dhe se zgjidhja e problemit të tokës kushtëzonte zgjidhjen e problemeve të tjera politike-shoqërore të kohës.

Një vend të veçantë zë në këto shkrime trajtimi i Revolucionit demokratiko-borgjez të Qershorit 1924. Historiografia jonë i ka bërë të vetat idetë themelore marksiste-leniniste të shokut Enver Hoxha mbi rolin vendimtar të masave dhe atë të demokratëve të shquar konsekuentë në fitoren e këtij revolucioni, mbi karakterin përparimtar të qeverisë demokratike që doli prej tij si «qeveria më përparimtare në Ballkan» në këtë periudhë, mbi luftën e shtresave demokratike të vendit për realizimin e programit qeveritar dhe thellimin e revolucionit etj. Nga analiza e shokut Enver Hoxha dalin edhe kufizimet e lëkundjet e krerëve të pavendosur, rrënjët klasore të tyre dhe faktorët e brendshëm e të jashtëm që përcaktuan dështimin e revolucionit.

Veprat e J. Stalinit dhe Gj. Dimitrovit, kushtuar analizës klasore të fashizmit dhe veçanërisht detyrave që i dëlnin klasës punëtore në luftën kundër rrezikut fashist që filloi të rritej në vitet 20-30 të shek. XX në një varg shtetesh evropiane (J. Stalin, «Raport në Kongresin XVIII të Partisë Komuniste (b) të Bashkimit Sovjetik»; Gj. Dimitrov, «Gjendja në Ballkan dhe detyrat e federatës komuniste», «Imperializmi në Ballkan», si dhe vendimet e Kongresit VII të

Internacionales komuniste në vitin 1935) na ndihmojnë të kuptojmë karakterin e politikës së qeverisë fashiste italiane kundrejt Shqipërisë dhe të vlerësojmë drejt lëvizjen antifashiste të udhëhequr nga grupet komuniste.

Regjimi çifligaro-borgjez i A.Zogut dhe lëvizja demokratike, punëtore e komuniste dhe antifashiste që u zhvillua në vitet 1925-1939 janë trajtuar nga shoku Enver Hoxha në raportin e mbajtur në Kongresin I të PKSh, në librin «Kur lindi Partia» dhe në shkrime të tjera të tij. Analiza dhe vlerësimet e bëra në këto shkrime për regjimin zogist, forcat shoqërore dhe lëvizjet revolucionare antizogiste e antifashiste e në mënyrë të veçantë për rolin e komunistëve në këto lëvizje janë një bazë e rëndësishme për kuptimin e drejtë të përmbajtjes së kësaj etape historike.

Shoku Enver e karakterizon regjimin e Zogut si një regjim antipopullor dhe antikombëtar. Argumentimi shkencor i marrëdhënieve klasore dhe i luftës së klasave ka shërbyer si fill drejtues në tekst për të shpjeguar dukuritë politike e kulturore të kësaj periudhe dhe për të bërë dallimin midis forcave përparimtare dhe atyre reaksionare e antikombëtare.

Në këto shkrime u kushtohet vëmendje edhe analizës së natyrës e politikës agresive e grabitqare të imperializmit fashist italian, gjë që ndihmon për të kuptuar drejt atë që fshihej pas «miqësisë italo-shqiptare».

Një vend të rëndësishëm në historinë politike e shoqërore të kësaj periudhe zënë lëvizjet popullore antizogiste, lëvizja punëtore dhe ajo komuniste. Me trajtimin e hollësishtëm që u bëhet këtyre lëvizjeve nga shoku Enver, historiografia jonë ka në dorë një material me vlerë të madhe si për interpretimet e drejta të tyre, ashtu edhe për të dhënat dokumentare që ka në të.

Burime të çmuara dhe njëkohësisht udhërrëfyese për trajtimin e historisë së Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare përbëjnë shkrimet e shokut Enver Hoxha të hartuara në vitet 1942-1944 (të botuara në vëll. I dhe II të *Veprave*). Problemeve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare shoku Enver Hoxha u është kthyer në shumë raste në veprat e tij të mëvonshme e në mënyrë të veçantë në raportet e mbajtura në Kongresin I të PKSh (1948, vëll. 5), në mbledhjen solemne me rastin e 10-vjetorit të PPSH (1951, vëll. 8), në Kongresin III të Frontit Demokratik të Shqipërisë (1955, vëll. 12), në mbledhjen solemne kushtuar 20-vjetorit të Çlirimit të atdheut (1964, vëll. 28), në Kongresin IV të Frontit Demokratik (Raporte e fjalime 1967-1968), në kujtimet e shënimit historike: «Mbi themelimin e Rinisë Komuniste Shqiptare» (1976), «Konferenca e Pezës, ngjarje e madhe histori-

ke» (1977), «Kur lindi Partia» (1981), «Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë» (1982), «Titistët» (1982) etj.

Veprat e shokut Enver Hoxha për Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare kanë vlera të jashtëzakonshme politike, ideologjike, teorike-shkencore për historinë e saj.

Veprat e tij të kohës së luftës, si shkrime të themeluesit dhe udhëheqësit kryesor të Partisë e të Luftës Nacionalçlirimtare janë në radhë të parë dokumente burimore. Në to mishërohet vija e përgjithshme, strategjia dhe taktika e Partisë, përpjekjet e saj për zbatimin e vijës. Në to pasqyrohet veprimtaria e Frontit, e Ushtrisë dhe e Pushtetit Nacionalçlirimtar, si dhe ngjarjet e mëdha të kohës.

Në këto vepra shoku Enver Hoxha ka bërë njëkohësisht përgjithësime teorike nga analiza e situatave, e ngjarjeve, e dukurive dhe e vendimeve, si edhe e përvojës revolucionare që grumbullohej në valën e luftës së Partisë e të masave popullore. Por përgjithësime teorike-shkencore më të plota të kësaj përvoje për problemet themelore të Luftës Nacionalçlirimtare, ai ka bërë në veprat e shkruara pas Çlirimit.

Pa u mbështetur fort në këto vepra nuk mund të humtohet e të shkruhet historia e Partisë dhe e Shqipërisë për periudhën e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare.

Në të njëjtën kohë, historiografia në përgjithësi, e veçanërisht e kësaj periudhe, nxjerr mësim të rëndësishme të karakterit metodologjik. Këto vepra janë model i trajtimit marksist-leninist të përvojës konkrete historike, shembull i zbatimit të materializmit dialektik e historik në shkencat shoqërore dhe në mënyrë të posaçme në shkencat historike.

Në analizat e përgjithësimet që shoku Enver Hoxha u bën ngjarjeve, dukurive, fakteve të kohës, shikojmë se si politikën e Partisë dhe veprimtarinë revolucionare të saj, të Frontit, të Ushtrisë, të Pushtetit Nacionalçlirimtar e ka karakterizuar parimësia proletare, se si çdo detyrë, zgjidhja e çdo problemi të revolucionit, është vlerësuar nga pozita klasore proletare. Parimësia proletare, shikimi i gjërave nga këndvështrimi klasor ka siguruar që udhëheqja e Luftës Nacionalçlirimtare të përcaktojë drejt qëllimet dhe detyrat programore të kësaj lufte, të mos bjerë në oportunitizëm, në pragmatizëm e subjektivizëm, të ketë gjithnjë të qartë perspektivën, të orientohet drejt në situatat e ndërlikuara, të shkatërrojë ndërhyrjet e jashtme në punët e brendshme të saj e të mos mashtrohet nga frazeologjia «revolucionare» e udhëheqjes revizioniste jugosllave, nga deklaratat e premtimet e rreme të saj, sidomos të anglo-

-amerikanëve. Ajo ka mundur kështu të kapërcejë vësh-tirësitë që rridhnin nga mpleksja e revolucionit kombëtar me revolucionin shoqëror dhe nga gjendja e prapambetur e vendit, duke mundur të zbatojë me besnikëri e shpirt krijues mësimet e mëdha marksiste-leniniste të revolucionit.

Në interpretimet e përgjithësimet teorike-shkencore të shokut Enver Hoxha mishërohet parimi i rolit vendimtar të masave në revolucion dhe i rolit të pazëvendësueshëm të Partisë Komuniste, si udhëheqësja e vetme e Luftës Nacionalçlirimtare. Aty vërtetohet se si udhëheqësja e vet-me e klasës punëtore është një kusht i domosdoshëm për të siguruar pjesëmarrjen e gjerë të masave në luftën çli-rintare dhe shpërthimin në shkallën më të lartë të forcës dhe energjive krijuese të tyre. Kjo kushtëzoi bashkimin e fortë dhe të qëndrueshëm të popullit rreth Partisë Ko-muniste, ndërgjegjen e lartë të masave në luftë, organizimin e përsosur të tyre, bindjen e thellë në fitore dhe vendos-mërinë për arritjen e saj.

Në analizat dhe përgjithësimet e çështjeve të mëdha të revolucionit, si edhe të formave të luftës çlirimtare e të organizimit të masave në këtë luftë, siç janë Fronti Na-cionalçlirimtar, këshillat nacionalçlirimtarë, Ushtria Nacio-nalçlirimtare, spikat zgjidhja krijuese origjinale në përpu-htje me parimet revolucionare marksiste-leniniste, me kushtet konkrete të brendshme e të jashtme, me traditat popullore; aty del e reja, pasurimi që i ka sjellë Partia e Punës e Shqipërisë teorisë marksiste-leniniste të revolu-cionit.

Ndër çështjet e mëdha të revolucionit që trajtohen në veprat e shokut Enver Hoxha, rëndësi të posaçme nga pi-këpamja metodologjike ka trajtimi i marrëdhënieve të udhëheqjes së Luftës Nacionalçlirimtare e të popullit krye-ngritës shqiptar me aleatët e jashtëm. Aty gjen zbatim parimi revolucionar i rolit vendimtar të faktorit të brend-shëm në raport me faktorin e jashtëm që luan rol ndih-mues.

Nga ky parim buron politika konsekuente e mbësh-tetjes në forcat e veta që ka ndjekur Partia, pa nënvlef-tësuar mbështetjen e fuqishme të forcave lirishtese e përparimtare botërore. E udhëhequr nga kjo politikë, udhë-heqja e Luftës Nacionalçlirimtare, duke luftuar për vëlla-zërimin e popujve në luftë kundër të njëjtit armik, fashiz-mit, nuk priti që lirinë t'ia sillnin popullit shqiptar të tjerët nga jashtë, por e mësoi popullin se liria nuk dhu-rohet, se ajo fitohet me gjak e sakrifica.

Një rëndësi të madhe për historinë e revolucionit po-

pullor në vendin tonë kanë mësimet e shokut Enver Hoxha lidhur me metodën dialektike të trajtimit të saj: «... Duhet thënë se recetat, skemat dhe «normat» e vendosura që më parë, — shkruan ai, — dëmtojnë shumë, ashtu si në fakt kanë dëmtuar... historia e revolucionit tonë popullor nuk mund të shkruhet në bazë të disa normave të dhëna, skemave, kallëpeve. Ky është një trajtim i përciptë dhe jo shkencor i sendeve, një largim nga realiteti objektiv. Studioni me kujdes faktet e ngjarjet, dokumentet dhe fenomenet e ndryshme, i analizoni ato në bazë të metodës dialektike marksiste dhe do të shikoni se Partia jonë ka zbatuar në një mënyrë krijuese mësimet e Leninit dhe të Revolucionit të Madh Socialist të Tetorit në kushtet konkrete të vendit tonë» (Vepra, vëll. 23).

Shoku Enver Hoxha kritikon edhe subjektivizmin dhe çdo shkelje të parimeve metodologjike marksiste-leniniste në trajtimin e ngjarjeve, të dukurive e problemeve të luftës. «... Lufta, — mëson ai, — ka pasur edhe heroizma, ka pasur edhe fitore, por ka pasur edhe dështime... Lufta që bëri Partia dhe populli ishte shumë e vështirë. Askush të mos kujtojë se këto fitore u arritën me lehtësi. Përkundrazi, ato u arritën me vuajtje, me pjekuri, me sakrifica përpara plumbave, dredhive dhe politikës djallëzore të armikut». Prandaj, vazhdon ai, «kurdoherë duhet shikuar realiteti, ndryshe brezat që vijnë pas nesh nuk mund të përcaktojnë mirë peshën e rëndë dhe sakrificat që bënë populli dhe Partia për të krijuar këtë realitet që ekziston sot, socializmin» («Kur lindi Partia»).

Një vlerë të veçantë për periudhën e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare kanë edhe materialet e tjera të PPSH.

Burimet për periudhën që përfshin ky vëllim janë kryesisht me origjinë shqiptare. Këto në pjesën më të madhe janë ende të pabotuara dhe gjenden në arkivat e Tiranës

— Arkivi Qendror Shtetëror (AQSh), Arkivi Qendror i Partisë së Punës së Shqipërisë (AQ i PPSH), dhe Arkivi i Ministrisë së Mbrojtjes Popullore (AMMP).

Vendin kryesor e zënë aktet e dala nga veprimtaria e administratës shtetërore, qendrore e lokale, të bashkive, të gjyqeve etj., të cilat ruhen në AQSh. Dokumente me rëndësi që plotësojnë të dhënat e fondeve të administratës shtetërore gjenden në fondet personale të aktivistëve të

lëvizjes kombëtare ose në ato të organizatave politike të kohës brenda e jashtë vendit, siç janë: Komiteti «Mbrojtja kombëtare e Kosovës», «Konferenca e Paqes», «Bajram Curri», etj.

Për veprimtarinë e grupeve komuniste dhe për vitet 1939-1944 fonde të rëndësishme dokumentesh të këtyre grupeve, të organeve të PKSh e të pushtetit popullor si edhe të formacioneve të ndryshme ushtarake e të Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë Nacionalçlirimtare ruhen në AQ të PPSH dhe në AMMP. Në këto arkiva dhe në AQSh gjenden edhe fonde dokumentesh, ndonëse të cinguar, të administratës italiane e gjermane të pushtimit, të administratës së qeverisë kuislinge si dhe të organizatave tradhtarë Balli Kombëtar, Legaliteti, etj.

Krahas fondit dokumentar shqiptar janë shfrytëzuar edhe materiale dokumentare të huaja, të riprodhuara nga arkivat austro-hungareze, italiane, gjermane, franceze, jugosllave, etj., të cilat plotësojnë ku më shumë e ku më pak zbrazëtitë e dokumentacionit vendas dhe hedhin dritë si mbi gjendjen ekonomike-shoqërore e ngjarjet politike të vendit, ashtu edhe mbi politikën e pushtesve dhe mbi qëndrimin e Fuqive të Mëdha e të shteteve fqinje ndaj Shqipërisë dhe çështjes shqiptare. Këto materiale gjenden në Arkivin e Institutit të Historisë pranë Akademisë së Shkencave të RPS të Shqipërisë dhe në AQSh.

Nga materiali dokumentar vendas për pjesën e parë të këtij vëllimi (1912-1939) janë bërë pak botime. Para Çlirimit janë botuar pa ndonjë kriter shkencor, pak dokumente të administratës shtetërore. Ndër to vlejné të përmenden memorandumet dhe notat e paraqitura Konferencës së Paqes nga delegacioni i qeverisë së Durrësit në periudhën 1919-1920 (shtypur në dy libra të vegjël më 1919 dhe 1921), procesverbalet e bisedimeve të Parlamentit Shqiptar për vitet 1920-1924, përmbledhje ligjesh e rregulloresh të shtetit shqiptar si dhe përmbledhje qarkoresh e statistikash të disa ministrive për vitet 1920-1939.

Pas Çlirimit, me krijimin e Arkivit Qendror Shtetëror dhe të një vargu institucionesh shkencore, filloi edhe botimi me sistem i dokumenteve historike. Botimet e deritanishme kanë qenë përmbledhje dokumentesh me karakter tematik; në to janë përfshirë jo vetëm fondet e administratës shtetërore, por edhe fonde të tjera. Disa dokumente janë botuar me raste jubilesh të ngjarjeve e personaliteteve historike nëpër faqet e revistave, kryesisht në «Studime historike», të tjerat kanë dalë në botime të veçanta. Dy botime janë bërë më 1959 dhe më 1963 nga Drejtoria e Përgjithshme e AQSh,

të cilat përmbledhin dokumente e materiale historike mbi veprimtarinë e qeverisë së përkohshme të Vlorës (1912-1914), përgatitur nga Dhimitër Kotini, Xhavit Struga, Fane Veizi, Mediha Shuteriqi, Kleanthi Dedi, dhe mbi luftën e popullit shqiptar për liri e demokraci në vitet 1917-1941, përgatitur nga Veli Dedi, Xhavit Struga, Fane Veizi dhe Mediha Shuteriqi (Jasa). Një botim tjetër është përgatitur nga Instituti i Historisë në bashkëpunim me Arkivin Qendror Shtetëror. Në të përmbledhen (në dy vëllime, botuar më 1975 e 1976) dokumente për luftën e popullit shqiptar për çlirim kombëtar në vitet 1918-1920 përgatitur nga Muin Çami, Hidajete Luga (Bejtja), në bashkëpunim me Dhimitër Andonin, Mediha Shuteriqin dhe Zekiria Rexhën. Në vëllime më vete janë përfshirë dokumente mbi jetën dhe veprimtarinë e Avni Rustemit (1974) përgatitur nga Mihallaq Pela e Hidajete Luga (Bejtja) dhe të Halim Xhelos (1975) përgatitur nga Viron Koka dhe Sazan Xhelo.

Më të shumta e me një rëndësi të veçantë janë botimet dokumentare për pjesën e dytë të këtij vëllimi, për Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare. Të tilla janë: «Dokumente kryesore të PPSh» (vëll. I-VI, 1960-1979), «Dokumente të organeve të larta të pushtetit revolucionar nacionalçlirimtar (1942-1944)», «Dokumente të Shtabit të Përgjithshëm dhe të Komandës së Përgjithshme të Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare», «Thirrje dhe trakte të Partisë Komuniste të Shqipërisë» etj.

Materiale të çmuara kanë dhënë me kujtimet e tyre udhëheqës e pjesëmarrës të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare që janë botuar ose grumbulluar në çdo rreth nga komitetet e veteranëve dhe nga muzetë lokale. Materiale me interes që e pasurojnë fondin memorialistik të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare na japin kujtimet e shokut Shefqet Peçi, botimi në seri «Veteranët tregojnë» etj.

Edhe dokumentacioni i huaj që i takon periudhës që përfshihet në këtë vëllim është botuar vetëm pjesërisht.

Një burim me interes përbëjnë botimet zyrtare të akteve diplomatike të Fuqive të Mëdha. Ndër to botimi gjerman, sovjetik dhe francez arrin deri në vitin 1914, botimi italian arrin me ndërprerje deri në vitin 1943, botimi i dokumenteve diplomatike angleze përfshin vitet 1919-1939. Për botimet zyrtare të koleksioneve të shteteve borgjeze, duhet thënë se, në përgjithësi, duke i seleksionuar materialet, janë lënë jashtë dokumente tepër sekrete, komprometuese për politikën e shteteve imperialiste, gjë që ka shpënë në paraqitjen e shtrembëruar të disa ngjarjeve historike.

Kjo vlen në mënyrë të veçantë për periudhat më të afërme. Vitet e fundit janë botuar nga Akademia Hungareze e Shkencave procesverbalet e Këshillit të Ministrave të Vjenës (1966), që përmbajnë materiale me vlerë për politikën shqiptare të Austro-Hungarisë gjatë Luftës I Botërore.

Materiale të Konferencës së Paqes (memorandume, raporte, nota etj.) që interesojnë problemin shqiptar ka edhe në përmbledhje të veçanta dokumentesh të botuara nga diplomatë të ndryshëm e pjesëmarrës të kësaj konference. Këtu mund të përmenden Adriatikus (Adriaticus 1920), A. Khanini (A. Giannini, 1922). Për periudhën 1921-1939 disa të dhëna në lidhje me çështjen shqiptare japin edhe botimet zyrtare të Lidhjes së Kombeve. Një varg materialesh me rëndësi për marrëdhëniet italo-shqiptare në pragun e pushtimit italian të Shqipërisë dhe për vetë pushtimin e jehonën e tij japin «Arkivat sekrete të ish-ministrit të Jashtëm italian G. Çiano (Ciano)».

Ndonëse të një rëndësie të dorës së dytë në krahasim me materialet arkivore, si burime me interes për historinë e vendit kanë shërbyer kujtimet e personaliteteve të huaja politike të lidhur me një mënyrë ose me një tjetër me çështjen shqiptare. Në mënyrë të veçantë duhen përmendur personalitetet fashiste: G. Çiano (1947), A. Guariglia (Guariglia, 1950), P. Kuaroni (Quaroni, 1956) dhe F. Jakomoni (Jacomoni, 1965). Në këto kujtime, thellësisht tendencioze autorët e zbukurojnë politikën imperialiste italiane duke e paraqitur atë si një politikë «qytetëruese» për të «mirën» e popullit shqiptar ndërsa veten e tyre si ithtarë të «miqësisë» me Shqipërinë e «të ruajtjes» së pavarësisë së saj. Një material shumë të rëndësishëm përmban arkivi i legatës italiane në Shqipëri, i cili ruhet pjesërisht në AQSh.

Burim me vlerë për historinë e viteve 1912-1939 është edhe shtypi periodik e sidomos ato organe që përfaqësojnë forcat përparimtare të vendit.

Për vitet 1912-1920, kur detyra kryesore e popullit shqiptar ishte lufta për të mbrojtur pavarësinë dhe tërësinë tokësore të shtetit shqiptar, shtypi ndihmon për të ndjekur veçanërisht politikën e qeverisë së përkohshme të Vlorës («Përlindja e Shqipërisë»), programin politik antiimperialist të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare dhe rrymat politike në gjirin e kësaj lëvizjeje, «Atdheu», «Liri e Shqipërisë», «Taraboshi» e në mënyrë të veçantë «Populli», «Dielli», «Koha», «Drita», Biblioteka «Zëri i Shqipërisë», «L' Albanie», etj.

Për vitet 1921-1924, shtypi jep të dhëna me interes që lidhen me pikëpamjet e klasave, shtresave dhe grupeve të

ndryshme të shoqërisë shqiptare, me luftën e tyre politike e shoqërore për demokratizimin e jetës së vendit. Ndërmjet organeve të shumta të kësaj periudhe kanë rëndësi para së gjithash ato që u dalluan për frymën e tyre demokratike e revolucionare si «Atdheu», «Drita», «Politika», «Koha», «Ku vemi», «Shkumbini», «Shqiptari i Amerikës», «Bashkimi», etj.

Gjatë regjimit zogist vlera burimore e organeve të shtypit të botuara në Shqipëri bëhet më e diferencuar. Shtypi zyrtar ose gjysmëzyrtar kishte karakter thjesht propagandistik dhe apologjetik. Por, në këto vite, luftën për demokracinë, ndonëse nën censurë, e vazhduan «Bota e Re», «Rilindja», ndërsa jashtë vendit «Liria Kombëtare», «Populli» e «Sazani». Një vend veçanërisht të rëndësishëm për historinë e lëvizjes komuniste të këtyre viteve kanë organi klandestin i Grupit Komunist të Korçës «Përpara» dhe ai i Grupit Komunist të Shkodrës «Buletini jeshil».

Një vlerë të madhe dokumentare marrin organet e shtypit të PKSh, të pushtetit nacionalçlirimtar, të organizatave të Rinisë e të Gruas Antifashiste dhe të formacioneve partizane gjatë Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare. Gazetat «Zëri i popullit», «Bashkimi», «Kushtrimi i Lirisë», «Gruaja shqiptare», organet e formacioneve luftarake si «Gazetat e xhepit», japin jo vetëm vijën politike e qëndrimet e PKSh ndaj problemeve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare, por edhe një informacion me vlerë për ngjarjet.

Këto organe u bënë tribunë e mendimit revolucionar politik e shoqëror shqiptar në këto vite.

* * *

Për përgatitjen e këtij vëllimi autorët dhe redaktorët janë mbështetur edhe në një literaturë historiografike relativisht të pasur. Për periudhën në fjalë kanë shkruar si autorë shqiptarë, ashtu edhe të huaj, më pak para Luftës II Botërore e më tepër pas saj.

Gjatë periudhës së Paraluftës, vëmendja e studiuesve shqiptarë për problemet ekonomike të Shqipërisë ka qenë e pakët. Studimet e para në këtë drejtim dolën gjatë viteve 30. Midis tyre ka vepra me karakter informues për sferën ekonomike e financiare, siç është ajo e H.Shkozës

(1935). Por ka punime që përmbajnë një ton kritik për politikën ekonomike e financiare të regjimit zogist. Të tilla janë për shembull dy punimet e Dh. Paskos njëra në shqip (1932), tjetra rumanisht (1936) që merren me problemin e Bankës Kombëtare të Shqipërisë. Ndër punimet e këtyre viteve shquhen sidomos për karakterin shkencor dy studimet gjermanisht të D. Zavalanit kushtuar njëra gjendjes bujqësore të Shqipërisë (1938), tjetra gjendjes së çmimeve bujqësore (1939), në të cilat autori bën përpjekje për të zbuluar rrënjët e prapambetjes së bujqësisë shqiptare.

Gjatë viteve 30 në literaturën publicistike shqiptare filluan të dukeshin përpjekjet e para për të kapërcyer atë mënyrë shumë të kufizuar të të kuptuarit të ngjarjeve historike që ishte karakteristike për historiografinë borgjeze shqiptare dhe të huaj. Këto përpjekje ishin padyshim, ndikim i ideve marksiste që filluan të depërtonin në mendimin politik e shoqëror shqiptar. Ky ndikim shihet në faktin që për herë të parë rrihen brenda vendit (sidomos «Bota e Re») dhe në shtypin e emigracionit politik përparimtar (sidomos «Liria Kombëtare») — për aq sa kjo ishte e mundur në kushtet e censurës së rreptë dhe për aq sa e lejonte këtë karakteri publicistik i botimeve — probleme historike me karakter ekonomik-shoqëror, siç ishte problemi i rrënjëve historike të çështjes agrare në Shqipëri, i rrugës së formimit të klasës dhe të pronës së madhe feudale, i pozitës ekonomike-shoqërore të klasave e grupeve të ndryshme të shoqërisë shqiptare.

Problemeve ekonomike të periudhës që trajton ky vëllim historiografia shqiptare e viteve të pushtetit popullor ka filluar t'u kushtojë një kujdes gjithnjë më të madh. Autorë të ndryshëm si: D.Rusi (1960), H.Mara (1963), K.Frashëri (1964), A. Haxhi (1964), M. Belegu (1964, 1978), T. Kareco (1965), V. Misja (1968), K. Zoga (1973), N. Boçari (1973), B. Çiraku (1974), S. Hilmia (1975) kanë trajtuar aspekte të veçanta të zhvillimit ekonomik e shoqëror të vendit, ndërsa I. Fishta dhe V. Toçi me studimet e tyre të botuara gjatë dhjetë vjetëve të fundit, të mbështetura mbi një material të pasur dokumentar kanë hedhur dritë mbi gjendjen ekonomike të Shqipërisë dhe mbi depërtimin e kapitalit të huaj në Shqipëri gjatë kësaj periudhe. Në këto punime janë vënë në dukje faktorët e brendshëm e të jashtëm negativë të zhvillimit të vendit siç ishin mbeturinat e marrëdhënieve feudale, politika antipopullore dhe antikombëtare e regjimit zogist, karakteri skllavërues i kapitaleve e koncesioneve të huaja, shfrytëzimi i egër i fshatarëve e punëtorëve nga ana e çifligarëve dhe e borgjezisë të cilën e

thelloi më tepër regjimi ekonomik shtypës e shfrytëzues i pushtuesve italianë e gjermanë gjatë Luftës II Botërore, etj., faktorë këta që përcaktuan prapambetjen e përgjithshme të vendit. Megjithatë, në këtë fushë mbetet ende mjaft për të bërë në drejtim të studimeve monografike të thelluara të proceseve ekonomike e shoqërore që do të shërbejnë si bazë për një trajtim e interpretim më të saktë të dukurive superstrukturore të kësaj periudhe.

Për historinë politike të etapës 1912-1939 literatura historike shqiptare dhe e huaj është më e pasur. Megjithatë vlera e kontributi i historiografisë shqiptare të para Çlirimit dhe të historiografisë së huaj në përgjithësi janë të kufizuara si për shkak të tematikës së ngushtë, ashtu edhe për shkak të tendenciozitetit të autorëve.

Para Çlirimit, nga autorët shqiptarë nuk janë trajtuar ngjarjet themelore të periudhës si Kongresi i Lushnjës e Lufta e Vlorës, Revolucioni i Qershorit 1924, lëvizjet popullore antizogiste dhe antifashiste jo vetëm sepse nuk kishte kuadro të përgatitura historianësh, por edhe sepse regjimi zogist në fuqi nuk lejonte të trajtoheshin tema të tilla. Edhe në qoftë se për këto tema u shkrua diçka, ajo ishte shumë e përgjithshme dhe e paraqitur në mënyrë të shtrembëruar. Ajo nuk ishte një histori e popullit shqiptar, një histori e luftës së tij antiimperialiste dhe e përpjekjeve të masave popullore dhe të forcave përparimtare shqiptare, për vendosjen e rendit demokratik, por një apologji për A.Zogun, një heshtje gati e plotë për agresivitetin dhe qëndrimin antishqiptar të Italisë imperialiste dhe një hymnizim i luftës së forcave reaksionare kundër demokracisë siç janë punimet e T.Selenicës (1928), S.Vuçiternit (1937), K.Dakos (1937), T.Toçit (1938), etj.

Megjithatë, mund të përmenden disa botime me interes të autorëve shqiptarë të shkruara jo në periudhën e regjimit zogist. Këto janë veprat e S.Hallkokondit (1923) dhe të N.Ivanajt (1943), të cilat, ndonëse titullohen «Histori e Shqipërisë së re», përfshijnë një periudhë të kufizuar, afërsisht dhjetë vjetët e para të jetës shtetërore të saj dhe kanë karakter kryesisht memorialistik. Merita e S.Hallkokondit qëndron në faktin se ai, duke u mbështetur në kujtimet dhe shënimet e tij, e përshkruan në përgjithësi drejt rritjen e lëvizjes kombëtare kundër pushtuesve italianë. Ai mban gjithashtu një qëndrim kritik edhe ndaj veprimtarisë së qeverisë së përkohshme të Durrësit, por pa hyrë në analizën e kësaj veprimtarie. Një pozitë kritike ndaj kësaj qeverie dhe veçanërisht ndaj qëndrimit antikombëtar të përfaqësuesve të kishës katolike mban edhe N.Ivanaj.

Këtu qëndron merita kryesore e këtij të fundit, i cili mbështetet po ashtu në kujtimet dhe artikujt e tij publicistikë. Me interes për të dhënat është edhe historia kronikale e qarkut të Korçës e P.Harizit (1919) që përfshin vitet 1913-1919. Të dhënat e tij, megjithëse kufizohen vetëm në një rreth, kanë rëndësi për faktin se gjatë Luftës I Botërore lëvizja kombëtare në Korçë ishte mjaft e gjerë dhe arriti rezultate të rëndësishme.

Me rëndësi për vlerësimet që i bëjnë gjendjes ekonomike-shoqërore e politike dhe luftës antiimperialiste, lëvizjeve demokratike e antizogiste të popullit shqiptar janë edhe dy broshurat «Nga triumfi i «Legalitetit» në revolucionin popullor» dhe «Shpëtimi i fshatarësisë» të botuara nga Komiteti i Çlirimit Nacional. Këto kontribute sado të vogla, të autorëve përparimtarë shqiptarë, ishin një kundërvënie ndaj historiografisë reaksionare zogiste dhe njëkohësisht pararendëse të historiografisë marksiste-shqiptare të pas Çlirimit.

Literatura e huaj mbi historinë politike të Shqipërisë në vitet 1912-1939 është më e pasur se ajo shqiptare para Çlirimit. Në shumicën e tyre autorët e huaj janë marrë kryesisht me marrëdhëniet ndërkombëtare të Shqipërisë.

Me çështjen shqiptare në arenën ndërkombëtare në vitet 1912-1914 sidomos në Konferencën e Ambasadorëve të Londrës janë marrë E. Helmiraih (Helmreich, 1935) dhe A.Pribram (1920) të cilët e shikojnë çështjen shqiptare vetëm si një problem të diplomacisë, në funksion të politikës ballkanike të Austro-Hungarisë. E. Stiknej (Stickney, 1926) nga ana e tij e trajton në mënyrë të shtrembëruar, në favor të shovinizmit grek historinë e marrëdhënieve greko-shqiptare në vitet 1912-1914. Bën përjashtim D.Tucoviç (1914), i cili duke trajtuar marrëdhëniet serbo-shqiptare kritikon ashpër politikën pushtuese të borgjezisë serbe, denoncon barbarizmat e ushtrisë serbe më 1913 në kurriz të popullsisë shqiptare duke mbrojtur interesat e vërteta të proletariatit dhe të popujve ballkanikë. Po kështu E. Durham (1914-1920) në librat dhe artikujt e saj mbi luftën e Shkodrës më 1912-1913 dhe mbi politikën e Fuqive të Mëdha dhe të shteteve fqinje lidhur me Shqipërinë e kufijtë e saj i trajton problemet me objektivitet dhe me simpati për popullin shqiptar.

Autorët borgjezë italianë të periudhës midis dy luftërave botërore, janë marrë kryesisht me marrëdhëniet italo-shqiptare dhe në shumicën dërrmuese të tyre i kanë trajtuar këto marrëdhënie nga pozitativitet dhe interesat e politikës së Italisë fashiste. Duke u nisur nga e ashtuquajtura ne-

vojë e «ekuilibrit të forcave» dhe e «sigurimit» të Italisë në Adriatik, A. Khanini (1940), Di Çezaro (Di Cesaro) etj. janë përpjekur ta përlligjin politikën agresive të Italisë në Shqipëri në vitet 1914-1920; veprimtarinë e pushtuesve italianë e kanë paraqitur madje si «mirëbërëse» e «qytetëruese». Këta autorë nuk mund të mos e përmendnin qëndresën e armatosur të popullit shqiptar kundër pushtuesve italianë më 1920. Por shkaqet e vërteta që shpunë në këtë luftë antiimperialiste ata ose nuk i kanë vënë në dukje, ose i kanë shtrembëruar. Di Çezaro e të tjerë si B. Kanilia (Caniglia, 1925), E. Graseli (Grasselli), shkakun që e detyroi popullin shqiptar të ngrinte atëherë armët nuk e gjejnë në synimet grabitqare të imperialistëve italianë në Shqipëri dhe të këmbënguljes së tyre për t'i vënë ato në jetë, por në politikën «e gabuar» ndaj problemit shqiptar të qeverisë së F.Nitit. Sipas tyre, Lëvizja Kombëtare Shqiptare u drejtua kundër pushtuesve italianë vetëm atëherë kur gjatë Konferencës së Paqes Italia hyri në pazarllëqe me fqinjët ballkanike për copëtimin e Shqipërisë dhe në korrik të vitit 1919 nënshkroi marrëveshjen me Greqinë. Kjo është quajtur prej tyre si një tërheqje «e përkohshme» e Italisë nga politika e saj gjoja tradicionale e miqësisë shekullore dhe e ruajtjes së pavarësisë së Shqipërisë.

Në të vërtetë lufta politike e forcave kombëtare shqiptare kundër pushtuesve italianë filloi qysh kur këmba e tyre shkeli në Vlorë në fund të vitit 1914. Përveç kësaj, këta autorë italianë, për të «mbrojtur» prestigjin e ushtrisë së tyre agresore e pushtuese nga disfata që pësoi në Vlorë më 1920, i nënvleftësojnë rezultatet e luftës së vendosur antiimperialiste të popullit shqiptar. Kështu, të nisur nga pozita nacionaliste e nga një krenari kombëtare boshe, dëshitimet e italianëve në këtë luftë ata ua atribuojnë vetëm «gabimeve» të komandës ushtarake dhe veçanërisht qëndrimin të qeverisë italiane të Xholitit, që iu nënshtrua lëvizjes revolucionare të proletariatit italian.

Autorët italianë të periudhës midis dy luftërave që janë marrë me marrëdhëniet italo-shqiptare, kanë qenë më shumë politikanë, ushtarakë dhe më pak historianë. Ndër historianët mund të përmendet G.Salvemini, i cili ka trajtuar marrëdhëniet e jashtme të Italisë fashiste (1953). Botimet e tij ai i ka bërë jashtë vendit, në emigracion, dhe si antifashist që ishte e ka demaskuar politikën agresive të Italisë së Musolinit. Në këtë drejtim ato kanë mjaft vlerësime objektive. Megjithatë këtë demaskim ai e ka bërë duke u nisur jo nga pozita revolucionare por pacifiste borgjeze.

Të tjerë G. Tralia, (Traglia, 1930), A. Khanini dhe I. Xingareli (Zingarelli, 1938) e kanë quajtur politikën ekspansioniste të Italisë në Shqipëri si një gjë krejt të natyrshme e pozitive që diktohej gjoja jo vetëm nga faktorë historikë e gjeografikë, por edhe nga nevoja e sigurimit të interesave reciproke të të dy vendeve. Edhe regjimin reaksionar zogist këta autorë e paraqitin si një regjim përparimtar e reformator. Pikëpamjet e këtyre autorëve fashistë i kanë përkrahur autorë austriakë e gjermanë si A. Rappaport (1927, 1928), R. Bushxantner (Busch-zantner, 1933, 1939), L. Luz (Loose, 1936), të cilët gjithashtu e quajnë depërtimin italian në Shqipëri si krejt të natyrshëm dhe të domosdoshëm. Ndërhyrjen, imperialiste e përlligjin në veprat e tyre edhe L. Makas (Maccas, 1921), D. Nikoliç (1926), etj., ndërsa francezët K. Shandan (Chandan, 1937), J. Ansel (1929) etj. e kanë parë pozitën e Shqipërisë nën prizmin e politikës franceze që e konsiderojnë gjoja shpëtimtare për Ballkanin. Këta e kritikuan politikën ekspansioniste të Italisë në Shqipëri për të mbështetur, ndonëse jo drejtpërdrejt, hegjemoninë franceze në Evropën Juglindore.

Përpjekjet më serioze për të trajtuar në një kuadër sintetik historinë e Shqipërisë dhe veçanërisht atë pas vitit 1912, janë bërë nga J. Suajer (Swire, 1929), R. Bernar (Bernard, 1935), A. Simonar (Simonard, 1942), të cilët kanë vlerësuar krahas faktorit të jashtëm edhe faktorin e brendshëm, veprimtarinë e vetë popullit shqiptar. Këta autorë historinë e brendshme të vendit e kanë pasqyruar më dobët se historinë e marrëdhënieve ndërkombëtare dhe nuk kanë qenë në gjendje të dallonin qartë rrymat politike e shoqërore dhe interesat e klasave të ndryshme të vendit.

Të dhëna me interes dhe vlerësime deri-diku objektive na japin edhe Zh. Burkar (J. Bourcart, 1921), Zh. Godar (J. Godart, 1922), Gjen. Dekuan (Gen. Descoins, 1930) etj.

Pas Luftës II Botërore janë botuar një varg studimesh të hollësishme monografike për marrëdhëniet ndërkombëtare të Shqipërisë.

Pas Luftës II Botërore, historinë diplomatike të Shqipërisë prej Shpalljes së Pavarësisë sidomos marrëdhëniet shqiptare-greke i trajton nga pozitat e shovinizmit grek B. Papadakis (1958) dhe P. Pipinelis (1963). Këtyre u shtohen D. Xhorxheviç (1958) dhe M. Vojvodiç (1970), të cilët, duke trajtuar aspektin ndërkombëtar të problemit shqiptar lidhur me luftën e Serbisë për daljen në Adriatik si dhe krizën e Shkodrës më 1912-1913 qëndrojnë në pozitat e shovinizmit serb. Në dy librat e tij mbi politikën shqiptare të Italisë në vitet e pushtimit (1914-1920) dhe në vitet 1924-

-1927, P.Pastorelli (Pastorelli, 1967 dhe 1970) përveç disa konkluzioneve të drejta në të cilat ai arrin, mban për problemet themelore të njëjtën pozitë të historiografisë së mëparshme nacionaliste italiane. Kontribute me vlerë në këtë fushë duhen konsideruar studimet e Zh.Avramovskit dhe V. Vinaverit (1964-1968 dhe 1968-1969) që kanë trajtuar rivalitetin italo-jugosllav për Shqipërinë dhe qëndrimin e politikës angleze ndaj saj, si edhe libri i G.Xamboni (Zamboni, 1970) mbi politikën ekspansioniste të Musolinit në Ballkan në vitet 1925-1928.

Vlerësime në përgjithësi të drejta për forcat shoqërore që morën pjesë në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare të viteve 1917-1920 jep historiani E. Levin (Lewin, 1967-1971).

Historiografia marksiste shqiptare e viteve të pushetit popullor është marrë gjerësisht me periudhën 1912-1939. Ajo i ka trajtuar ngjarjet duke u mbështetur në botëkuptimin materialist dhe ka hedhur poshtë falsifikimet e ka korrigjuar pasaktësitë e historiografisë borgjeze.

Për vitet 1912-20 një vëmendje e veçantë i është kushtuar studimit të politikës së fuqive imperialiste dhe të shteteve ballkanike fqinje ndaj Shqipërisë, si dhe luftës së popullit shqiptar për dëbimin e pushtuesve të huaj dhe rivendosjen e shtetit të pavarur shqiptar.

Problemeve të pavarësisë shqiptare në vitet 1912-1914 u ka kushtuar monografinë e vet A.Puto (1978). I mbështetur në një dokumentacion të pasur autori e trajton problemin e pavarësisë e të shtetit shqiptar në radhë të parë si një problem të brendshëm, si vepër të popullit shqiptar duke vënë në dukje aspektet e ndryshme të politikës anti-shqiptare të fuqive imperialiste dhe të shteteve shoviniste fqinje. Me lëvizjen fshatare të viteve 1914-1915 u mor në fillim K.Frashëri (1954) dhe e vazhdoi studimin e saj G.Shpuza (1979), i cili duke u udhëhequr nga tezat marksiste-leniniste që dha shoku Enver Hoxha në punimin e vet mbi këtë temë në fillim të viteve 60, ka trajtuar në mënyrë të hollësishme aspektet themelore të kësaj lëvizjeje.

Për lëvizjen çlirimtare antiimperialiste të popullit shqiptar në vitet 10-20 të shekullit tonë, pas studimit të K. Frashërit mbi Luftën e Vlorës (1954) u bënë një varg studimesh nga Xh. Repishti (1973, 1974), F. Xega (1974), N. Guga (1974), P. Dhimitri (1974) etj., por këtë periudhë e ka bërë objekt studimi në mënyrë të veçantë dhe të vazhdueshme M. Çami, i cili ka dhënë një varg punimesh që kanë nisur të botohen nga viti 1960 e midis tyre monografinë e botuar më 1969. Në to ai ka studiuar si lëvizjen kombëtare antiimperialiste të popullit shqiptar, ashtu edhe politikën e fuqive imperia-

liste ndaj Shqipërisë, veçanërisht të Fuqive të Antantës dhe më nga afër të Italisë.

Me lëvizjen demokratike të viteve 1921-1924, është marrë S.Shpuza, studimet e të cilit janë përqendruar më tepër në ngjarjet e zhvilluara në kohën e shpërthimit të Revolucionit të Qershorit 1924 dhe në politikën e qeverisë demokratike të Fan Nolit (1954, 1959, 1965). Aspekte të veçanta të lëvizjes demokratike janë trajtuar nga M. Belegu (1957, 1965), B. Çiraku (1966, 1974), H. Veterniku (1965, 1968), H. Kordha (1974, 1976), M. Çami (1974), kurse ato ndërkombëtare nga A. Puto (1964).

Autorë të tjerë kanë trajtuar pikëpamjet politike e shoqërore të disa organeve demokratike të kohës, si edhe veprimtarinë e mjaft figurave të shquara të Lëvizjes Kombëtare e Demokratike.

Aspekteve të veçanta të regjimit zogist, të politikës së tij të brendshme e të jashtme dhe të lëvizjeve popullore antizogiste dhe antifashiste u kanë kushtuar studimet e tyre një varg autorësh.

Me luftën ideologjike në vitet 30, me marrëdhëniet italo-shqiptare dhe në mënyrë të veçantë me përgatitjen e agresionit fashist kundër Shqipërisë, si edhe me aspektet e politikës së brendshme të regjimit zogist është marrë V. Koka, ndërsa për aspekte të politikës së brendshme e të jashtme të regjimit e për qëndresën antizogiste është marrë M. Belegu (1964-1982), për lëvizjen punëtore e komuniste S. Manushi (1960) etj. Një vend të veçantë zë monografia e K. Mishës mbi lëvizjen punëtore e sindikaliste në Shqipëri (1970), ku atyre u bëhet një trajtim i dokumentuar dhe i hollësishëm.

* * *

Përsa u përket problemeve të historisë së Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të viteve 1939-1944, përveç trajtimit të tyre nga ana e shokut Enver Hoxha dhe e udhëheqësve të tjerë të Partisë e të Shtetit, ekziston një bibliografi shumë e pasur me studime monografike dhe artikuj studimorë.

Një rëndësi të veçantë si vepra përgjithësuese kanë Historia e Partisë së Punës të Shqipërisë (pjesa mbi Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare) (1982), Historia e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare përgatitur nga N. Plasari dhe

Sh. Ballvora (1975) dhe përmbledhja e materialeve të Konferencës Kombëtare për Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare (1974).

Një sintezë të problemeve të LANÇL ka bërë N. Hoxha (1974). Për problemet e pushtetit ka botuar studimin e vet monografik L. Omari (1977) dhe janë marrë edhe Xh. Frashëri (1966-1976) e M. Dezhgiu (1978), kurse me aspektet e udhëheqjes e të politikës së PKSh, J. Sota (1979), me regjimin e pushtimit — Sh. Ballvora (1967-1974), me organizatat tradhtare të Ballit Kombëtar dhe Legalitetit F. Lama (1977) etj., me politikën angleze ndaj Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare A. Puto (1980) etj. Çështje të veçanta të LANÇL ka trajtuar edhe N. Plasari (1974, 1975).

Një vend gjithnjë më të madh në botimet mbi Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare kanë filluar të zënë historikët e qarqeve dhe të formacioneve ushtarake të Ushtrisë Nacionalçlirimtare të hartuara nga autorë të ndryshëm, që janë trajtesa të hollësishme me vlerë të mbështetura jo vetëm në dokumentet arkivore, por edhe në kujtimet e pjesëmarrësve në ngjarje.

Megjithëse çështjet e periudhës së Luftës Nacionalçlirimtare presin akoma trajtimin e tyre të gjithanshëm dhe të thelluar me monografi e studime të ndryshme, punimet e deritanishme kanë qenë orvatje serioze për të bërë vlerësime të drejta mbi bazën e një dokumentacioni të saktë dhe të metodologjisë marksiste, të ngjarjeve e problemeve të Luftës Nacionalçlirimtare.

Historiografia e huaj mbi Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit shqiptar përbëhet kryesisht nga kujtime të botuara të përfaqësuesve anglezë e jugosllavë në Shqipëri, ose të ushtarakëve italianë e gjermanë Xh. Emeri (G. Amery, 1948), E. Devis (Devies, 1952), P. Kemp (1958), R. Tilman (1946), H. Noibaher (Neubacher, 1956), L. Renduliç (1952), S. Vukmanoviç-Tempo (1971, 1980), D. Mugosha (1971) etj.

Kjo literaturë paraqet interes jo aq shumë për faktet e të dhënat e ndryshme, të cilat shpeshherë janë të diskutueshme ose krejt të rreme, se sa për konceptet e autorëve mbi problemet më të rëndësishme të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit shqiptar, koncepte këto që përcaktohen si nga botëkuptimi e pozita klasore e tyre, ashtu edhe nga synimet politike që ndjekin. Ata orvaten ta paraqesin veten si strumbullarë të ngjarjeve dhe t'u atribuojnë shteteve që përfaqësojnë merita të paqena. Në shumicën e rasteve vlerësimet e tyre për një varg problemesh të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare janë të ndryshme

nga raportet sekrete që u kanë dhënë gjatë viteve të luftës eprorëve të tyre dhe ku kanë qenë të detyruar të jenë më objektivë.

Ndër studiuesit e huaj, E. Barker (1976), duke trajtuar politikën britanike në Evropën Juglindore gjatë viteve të Luftës II Botërore merret edhe me Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare në Shqipëri dhe mundohet ta denigrojë atë e të justifikojë qëndrimet e Anglisë ndaj lëvizjeve çlirimtare të popujve të Ballkanit.

Historiografia perëndimore angleze, amerikane, etj., mbron tezën, sipas së cilës lufta midis Lëvizjes Nacionalçlirimtare dhe Ballit Kombëtar e Legalitetit ishte një luftë civile dhe përbënte luftën kryesore në Shqipëri në ato vite.

Historiografia shqiptare, duke u mbështetur në analizën shkencore të ngjarjeve dhe dukurive, si edhe në dokumentet e kohës të PKSh, të Frontit e të pushtetit nacionalçlirimtar, mbron pikëpamjen shkencore se lufta e Frontit Nacionalçlirimtar me Ballin Kombëtar e Legalitetin nuk ishte një luftë civile, ndonëse përmban elemente të kësaj lufte si në brendi, ashtu edhe në formë.

Kjo nuk ishte një luftë më vete, por pjesë e luftës së përgjithshme të popullit shqiptar kundër pushtuesve fashistë, karakteri nacionalçlirimtar i së cilës mbeti i paprekur nga fillimi deri në fund. Armiku kryesor në këtë luftë ishte gjithnjë pushtuesi. Armiqtë e brendshëm, Balli e Legaliteti, sado që përfaqësonin interesat e klasave kryesore shfrytëzuese, çifligarëve e borgjezisë reaksionare, nuk u luftuan asnjëherë si të tillë, por si shërbëtorë e bashkëpunëtorë të pushtuesve. Partia Komuniste dhe Këshilli i Përgjithshëm Nacionalçlirimtar nuk e quajtën asnjëherë me vend të ndryshonin dhe nuk e ndryshuan platformën politike të Konferencës së Pezës, rrjedhimisht nuk hodhën parulla për luftë kundër bejlerëve, kundër borgjezisë, kundër bajraktarëve etj., që dilnin jashtë kuadrit nacionalçlirimtar. Nuk lejuan kështu të zhvendosej tehu i luftës nga armiku kryesor, pushtuesi, te klasat shfrytëzuese.

Teza të ndryshme në historiografinë perëndimore që e cilësojnë Ballin Kombëtar e Legalitetin si pjesë të Rezistencës Antifashiste në Shqipëri s'janë gjë tjetër veçse shtrembërime të historisë së Lëvizjes Nacionalçlirimtare Shqiptare, kanë karakter kundërrevolucionar. Balli e Legaliteti s'kanë luftuar kurrë kundër pushtuesve fashistë, vetëm kanë bashkëpunuar me ta kundër popullit kryengritës shqiptar. Me që fatin e tyre e kishin lidhur ngushtë me pushtuesit, u shkatërruan tok me ta.

Historiografia perëndimore dhe sidomos historiografia

e sotme sovjetike shtrembëron të vërtetën kur pohon se lufta e aleatëve të mëdhenj në përgjithësi ose lufta e Bashkimit Sovjetik në veçanti janë faktori vendimtar i vetëm i çlirimit të Shqipërisë dhe madje i fitores së revolucionit popullor.

Lufta botërore antifashiste, si për gjithë popujt e robëruar edhe për popullin kryengritës shqiptar, është konsideruar një mbështetje e fuqishme. Rol veçanërisht të rëndësishëm e vendimtar në shkatërrimin e fashizmit ka luajtur Bashkimi Sovjetik dhe Ushtria e Kuqe me J.V.Stalinin në krye. Populli ynë e ka çmuar dhe e çmon këtë ndihmë, siç është përcaktuar që në Kongresin e Përmetit, si «ndihma më e madhe që i është dhënë popullit shqiptar gjatë gjithë historisë», ndonëse Ushtria e Kuqe nuk erdhi në Shqipëri. Këtë ndihmë e ka vënë vazhdimisht në dukje historiografia jonë e re. Por, fati i Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit shqiptar, sado që ka qenë i lidhur me shkatërrimin e fashizmit në shkallë botërore, vendosej në Shqipëri.

Historianët britanikë flasin për furnizime të konsiderueshme angleze dërguar Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare me anë të ajrit e të detit. Ky pohim nuk ka asnjë bazë. Të tilla furnizime kanë qenë aq minimale sa nuk ngrinin asnjë peshë në armatimin e veshmbathjen e ushtrisë, kurse për ushqimin e saj nuk mund të bëhet fjalë për asnjë lloj ndihme. Kjo u armatos pothuajse plotësisht me pushkë, automatikë, mitraloza, mortaja e topa të zënë italianëve e gjermanëve, u vesh, u mbath dhe u ushqye me ndihmat e popullit, pjesërisht edhe me veshmbathje e sende ushqimore të rrëmbyera nga depot dhe nga pronat e armiqve.

Po kështu është i pabazuar pretendimi që bëhet në shkrime historike ose politike sovjetike për gjoja ndihma materiale dërguar gjatë Luftës II Botërore për Ushtrinë Nacionalçlirimtare Shqiptare. Forcat kryengritëse nacionalçlirimtare shqiptare s'morën kurrë ndonjë material, furnizim me armë ose veshmbathje nga Bashkimi Sovjetik, as me anë të komandës së Ushtrisë Nacionalçlirimtare Jugosllave, e cila pati ndihma të tilla të konsiderueshme nga Bashkimi Sovjetik. Komanda e Përgjithshme e Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare nuk kërkoi asnjëherë ndihma materiale nga Komanda Supreme e Forcave të Armatosura Sovjetike, duke marrë parasysh largësinë e madhe dhe pengesat e tjera për furnizime të tilla.

Për arritjen e fitores mbi pushtuesit italianë e gjermanë e mbi tradhtarët populli kryengritës shqiptar është

mbështetur kryesisht në forcat e veta. Asnjëherë më parë si në Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare populli nuk ka zbatuar parimin revolucionar të mbështetjes në forcat e veta, që është i vetmi parim i drejtë në luftën e çdo populli për të siguruar një çlirim të vërtetë kombëtar e shoqëror.

Mbi bazën e parimit të mbështetjes në forcat e veta u zgjidhën të gjitha problemet e mëdha e të vështira të luftës së armatosur popullore, siç janë përgatitja e kuadrove drejtuese të kësaj lufte, armatosja e ushtrisë dhe e popullit kryengritës, furnizimi i luftëtarëve me ushqim e veshmbathje, etj.

Shqipëria është i vetmi vend në Evropë që u çlirua plotësisht pa ndihmën e drejtpërdrejtë të Ushtrisë së Kuqe ose të ndonjë ushtrie tjetër aleate e mike. Ushtria Nacionalçlirimtare shqiptare dhe populli kryengritës shqiptar, duke përdorur kryesisht taktikën e luftës partizane, zgjidhnin detyra të qarta strategjike, thelbi i të cilave ishte çlirimi i plotë i vendit dhe vendosja e pushtetit popullor me forcat e veta, pa pritur ndonjë ndihmë ushtarake aleate nga jashtë.

Për Shqipërinë është krejt pa vend të thuhet ose të shkruhet, siç ndodh në historiografinë perëndimore e sovjetike, sikur gjoja në Evropë Rezistenca Antifashiste nuk mund të ndërmernte veçse veprime taktike kundër trupave pushtuese, duke pretenduar se përpunimi i strategjisë ishte një atribut vetëm i aleatëve të mëdhenj (Britania e Madhe, Bashkimi Sovjetik dhe ShBA), gjithashtu i armiqve të tyre (Gjermani, Japoni, Itali) dhe sikur gjoja lufta e armatosur në njërin ose tjetrin vend të robëruar filloi e u zhvillua vetëm me zbarkimin në kontinent të ushtrisë anglo-amerikane ose me përparimin e ushtrisë sovjetike drejt perëndimit.

Ushtria Nacionalçlirimtare Shqiptare dhe populli kryengritës shqiptar luftuan e fituan vetëm duke qenë të udhëhequr nga strategjia e politika e PKSh, e Frontit dhe e pushtetit nacionalçlirimtar.

Qarqet imperialiste angleze e amerikane s'donin ta kuptonin se kohët e vjetra kishin kaluar përgjithmonë, se Shqipëria s'bëhej më monedhë tregu. Kur lexon dokumentet anglo-amerikane të kohës së luftës për Shqipërinë nuk gjen asgjë tjetër veç përpjekjeve të tyre të vazhdueshme për t'i imponuar Lëvizjes Antifashiste Nacionalçlirimtare politikën dhe strategjinë e tyre, për të vendosur kontrollin në këtë lëvizje, për të mos lejuar që ajo të merrte orientim «të majtë», që Partia Komuniste të dilte në krye të luftës si udhëheqëse e popullit kryengritës.

Shqetësim të jashtëzakonshëm tregonin qeveritë angleze dhe amerikane që Shqipëria të mos futej nën «ndikimin sovjetik», por të tërhiqej me çdo mënyrë nën ndikimin britanik ose amerikan, duke u udhëhequr kështu gjithnjë nga logjika imperialiste e ndarjes së vendeve në zona ndikimi, logjikë që populli kryengritës shqiptar e kishte shkelmuar dhe s'pranonte të futej në asnjë zonë ndikimi të një-rës apo tjetrës fuqi të huaj.

Lufta e armatosur çlirimtare në Shqipëri përputhej vazhdimisht me frymën e aleancës kundër armikut të përbashkët, fashizmit, por ishte krejt e papranueshme kërkesa e shtabit anglo-amerikan të Mesdheut që kjo luftë t'i nënshtrohej «strategjisë aleate» (anglo-amerikane) siç ngul-te këmbë ai shtab. Sipas kësaj strategjie, Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare në Shqipëri duhej të kryente vetëm detyra ushtarake dhe aspak politike, kurse e ardhmja e Shqipërisë do të vendosej vetëm në Konferencën Ndërkombëtare të Paqes. Gjithashtu sipas kësaj strategjie, çdo operacion luftarak i Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare duhej të miratohej më parë nga oficerët britanikë të ndërlidhjes, në mënyrë të veçantë kjo ushtri nuk duhej të kryente asnjë goditje kundër forcave kolaboracioniste të Ballit Kombëtar e të Legalitetit, sepse të tilla goditje konsideroheshin se ishin kundër planeve strategjike të aleatëve.

Shtabi i Përgjithshëm i Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare dhe Këshilli i Përgjithshëm Nacionalçlirimtar s'pranonin urdhra, as kontroll, as strategji të jashtme. Çdo kërkesë për t'ia nënshtrouar luftën e armatosur çlirimtare «strategjisë aleate» dhe çdo përpjekje për të vendosur kontroll të jashtëm në Luftën Nacionalçlirimtare në Shqipëri, e cilësonin ndërhyrje të palejueshme në punët e brendshme.

Anglo-amerikanët nuk donin të njihnin qeverinë e përkohshme popullore të dalë nga Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare, as kur ajo u krijua në Kongresin e Përmetit, as kur u shndërrua në qeveri demokratike të Shqipërisë në Mbledhjen II të Këshillit Antifashist Nacionalçlirimtar në Berat, sepse nuk donin të pranonin sovranitetin e popullit shqiptar dhe krijimin e shtetit të ri shqiptar të pavarur të demokracisë popullore, të lindur kundër vullnetit të tyre. Megjithatë Partia Komuniste, Këshilli i Përgjithshëm Nacionalçlirimtar, qeveria demokratike dhe populli kryengritës shqiptar nuk u shqetësuan nga kjo mungesë njohjeje dhe nuk e ndalën për asnjë çast luftën e tyre për vendosjen e plotë dhe për konsolidimin e pavarësisë kombëtare e të pushtetit demokratik popullor, të krijuar në luftën çlirimtare.

Dihet se Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare e popullit shqiptar ka qenë e lidhur ngushtë me luftën çlirimtare të popujve fqinjë të Jugosllavisë e të Greqisë. Ndërmjet popullit kryengritës shqiptar dhe popujve kryengritës jugosllavë e grek u krijua një aleancë e vërtetë luftarake, u vendosën marrëdhënie vëllazërore bashkëpunimi e ndihme njëri-tjetrit. Kjo nuk ishte një aleancë qeverish e shtetesh, e ndërtuar mbi bazë protokollesh e traktatesh zyrtare, por një aleancë e mbujtur me gjakun e bijve më të mirë të këtyre popujve në luftën kundër armikut të përbashkët, pushtuesve italianë e gjermanë. Prandaj ishte edhe e qendrueshme.

Solidariteti, bashkëpunimi, ndihma reciproke midis popujve shqiptar, jugosllavë e grek gjatë Luftës II Botërore ka qenë një faktor i një rëndësie të madhe për çlirimin e tyre nga pushtuesit fashistë.

Në trajtimin e ngjarjeve të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare është pasqyruar ky realitet historik dhe është theksuar solidariteti, bashkëpunimi e ndihma reciproke duke u nisur nga fryma e internacionalizmit dhe e miqësisë midis popujve ballkanikë.

Në historiografinë jugosllave solidariteti e bashkëpunimi midis këtyre popujve gjatë Luftës II Botërore trajtohet në mënyrë arbitrare, nga pozita shoviniste. Ajo thekson në mënyrë të njëanshme Luftën Nacionalçlirimtare të popujve jugosllavë si strumbullar të qëndresës antifashiste në Ballkan, madje në gjithë Evropën, vë në dukje vetëm ndihmën që jugosllavët u kanë dhënë të tjerëve, duke e fryrë jashtë mase këtë ndihmë. Në të njëjtën kohë ajo nuk e përfill ndihmën që i kanë dhënë popujt e tjerë të Ballkanit luftës së popujve jugosllavë. Përsa i përket Shqipërisë, historiografia jugosllave arrin deri atje sa krijimin e Partisë Komuniste të Shqipërisë dhe fitoren historike të popullit shqiptar në luftën kundër pushtuesve italianë e gjermanë ua atribuon komunistëve dhe luftës së popujve jugosllavë.

Populli shqiptar, duke luftuar për lirinë e pavarësinë e vet, ka ndihmuar me të gjitha forcat popujt jugosllavë. Gjatë viteve 1942-1945 më tepër se 20 mijë luftëtarë të Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare kanë luftuar kundër pushtuesve italianë e gjermanë përtej kufijve shtetërorë, në Jugosllavi, duke çliruar Kosovën, krahinën e Dibrës, një pjesë të Malit të Zi e të Bosnjës, në bashkëpunim me reparte të Ushtrisë Nacionalçlirimtare Jugosllave. Ndërkohë asnjë repart i kësaj ushtrie nuk ka luftuar në Shqipëri. Megjithatë historiografia shqiptare nuk mohon ndihmën që

ka pasur populli shqiptar nga popujt e Jugosllavisë. Ndihma ka qenë reciproke.

Për solidaritetin dhe bashkëpunimin midis popullit grek e popullit shqiptar në luftën kundër pushtuesve fashistë historiografia greke ka mbajtur qëndrime të ndryshme. Ndërsa një pjesë e trajton pak a shumë drejt këtë çështje, pjesa tjetër, e verbuar nga shovinizmi, injoron plotësisht solidaritetin, bashkëpunimin, ndihmën reciproke në luftë midis dy popujve; në mënyrë arbitrare e ngatërron popullin shqiptar me tradhtarët shqiptarë, bashkëpunëtorë të pushtuesve italianë, e quan atë aleat të Italisë fashiste (!), në një kohë kur dihet mirë se ai, gjatë agresionit të Italisë fashiste kundër Greqisë, e sabotoi këtë agresion duke ndihmuar pa asnjë rezervë popullin grek në luftën e tij kundër agresorëve.

Në dy punime përgjithësuese të Historisë së Shqipërisë prej fillimeve deri në ditët tona të përgatitura nga E. Zahos (Zakhos, 1972) dhe Zh. Kastelan (G. Castellan, 1980), historia e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare në Shqipëri trajtohet në përgjithësi drejt. Autorët kanë marrë parasysh rezultatet e historiografisë së re shqiptare.

Në dy këto punime gjatë Luftës II shqiptarët në luftë kundër pushtuesve fashistë, nga njëra anë, mbështetën luftën e shqiptarëve kundër fashizmit dhe, nga tjetra, mbështetën luftën e shqiptarëve kundër imperializmit të atëhershëm të Gjermanisë Naziste dhe të Italisë fashiste. * * *

Duke u mbështetur në arritjet e historiografisë shqiptare dhe në shfrytëzimin e dokumentacionit të ri, ky vëllim në krahasim me botimet e deritanishme ka një strukturë që u përgjigjet më sakt kriterit tematiko-kronologjik dhe kërkesave metodike të shkollës së lartë. Ai është pasuruar me fakte të rëndësishme dhe me një varg analizash e konkluzionesh të reja për probleme e aspekte të veçanta të historisë së vendit.

Në pjesën e pestë:

1) Është paraqitur në mënyrë tërësore, në një kapitull më vete zhvillimi ekonomik e shoqëror i Shqipërisë gjatë viteve 1912-1938 ku është vënë në dukje prapambetja e theksuar që trashëgoi shteti shqiptar i pavarur nga sundimi shekullor osman, prapambetje që e thelluan, nga njëra anë, shkëputja nga trangu i Shqipërisë i trojeve të begatshme bujqësore të Kosovës, nga ana tjetër, depërtimi gjithnjë më i madh i kapitalit të huaj imperialist. Shqipëria mbeti kështu deri më 1939 pa një industri moderne, madje një vend agrar i prapambetur, i paçliruar nga mbeturinat

e marrëdhënieve feudale dhe nga kthetrat e krizës bujqësore, të cilin regjimi antipopullor i Zogut e ktheu në një gjysmëkoloni të Italisë fashiste. Edhe pse pa një industri të zhvilluar, proletarizimi i shtresave mikroborgjeze qytetare dhe varfërimi i vazhdueshëm i masës së fshatarëve të vegjël, që erdhën si pasojë e shfrytëzimit çifligaro-borgjez dhe e depërtimit të pandalshëm të kapitalit të huaj në Shqipëri u formua një klasë punëtore, e cila doli gjatë viteve 30 si një forcë politike më vete, duke krijuar kështu kushtet për përhapjen e ideologjisë marksiste-leniniste në Shqipëri.

2) Është bërë analiza e raportit të klasave që u krijuan pas Shpalljes së Pavarësisë së Shqipërisë, e aleancës midis borgjezisë kombëtare dhe klasës së çifligarëve që u pasqyrua në përbërjen e organeve shtetërore dhe të kushteve të vështira ndërkombëtare në të cilat filloi jetën e vet shteti i ri shqiptar. Në këtë kuadër është theksuar lufta e qeverisë së parë kombëtare, të kryesuar nga I. Qemali për organizimin e brendshëm shtetëror, për sigurimin e tërësisë territoriale të shtetit të pavarur shqiptar dhe për bashkimin e vendit nën autoritetin e saj.

3) Të dhëna të reja janë sjellë mbi lëvizjen e gjerë popullore për bashkimin me Shqipërinë e pavarur të tokave që Konferenca e Ambasadorëve në Londër, më 1913 i shkëputi nga trungu Shqipërisë dhe kaluan nën zgjedhën e huaj. Kjo lëvizje që përfshin edhe rrethet patriotike borgjeze brenda e jashtë vendit ishte një lëvizje e drejtë, e ligjshme, kundër vendimeve të padrejta të fuqive imperialiste që shkelnin rëndë të drejtat dhe interesat jetike të mbarë popullit shqiptar.

4) Një vëmendje e veçantë i është kushtuar trajtimit të politikës së fuqive imperialiste dhe të shteteve shoviniste fqinje ndaj Shqipërisë gjatë gjithë periudhës që përfshin ky vëllim, politikë që përbën një shembull të qartë të marrjes nëpër këmbë, në mënyrën më brutale, të parimeve të drejtësisë, të kombësisë, të barazisë etj. të trumbetuara me bujë në mënyrë demagogjike nga këto fuqi, një shembull i pazarllëqeve të turpshme të bëra në kurriz të një populli të vogël për të kënaqur interesat grabitqare të klasave sunduese të këtyre vendeve.

5) Një vend të rëndësishëm ka zënë trajtimi i Kryengritjes Fshatare të Shqipërisë së Mesme, që ka qenë një nga problemet e diskutueshme të historisë sonë të re.

Duke u thelluar në vlerësimet e mësimet e shokut Enver Hoxha të parashtruara në studimin e tij «Disa pikëpamje rreth Kryengritjes së Fshatarësisë së Shqipërisë së

Mesme (1914-1915), të udhëhequr nga Haxhi Qamili», lufta politike e shoqërore në këto vite është bërë objekt i një analize të hollësishme.

Kryengritja kundër princ V.Vidit dhe kryengritja kundër Esat Pashës janë trajtuar si një lëvizje e vetme, të nisura dhe të zhvilluara nga fshatarësia e Shqipërisë së Mesme, me të cilën u bashkuan edhe bujqit e fshatarët e krahinave të tjera, kundër çifligarëve, për tokë, si dhe kundër ndërhyrjes imperialiste dhe agresionit shovinist. Lufta e fshatarëve në dy fronte u përcaktua nga mpleksja e këtyre dy detyrave të rëndësishme historike kombëtare dhe shoqërore.

Kjo gjë nuk u kuptua drejt nga mjaft qarqe borgjeze të kohës, gjë që pati pasoja në zhvillimin e lëvizjes. Është vënë gjithashtu në dukje se me kryengritjen u bashkuan edhe bashkudhëtarë të rastit dhe të përkohshëm, synimet e të cilëve ishin në kundërshtim me karakterin antifeudal të saj. Si rrjedhim i përbërjes shoqërore heterogjene në gjirin e forcave lëvizëse të saj u zhvillua një proces i vazhdueshëm dhe i thellë diferencimi, për pasojë edhe lëvizja kaloi nëpër disa faza. Fshatarët kryengritës filluan luftën edhe kundër bashkudhëtarëve të rastit e të përkohshëm të luftës së tyre, në fillim kundër esatistëve e më pas edhe kundër elementeve turkomanë. Nën këtë prizëm janë parë edhe programet e kryengritjes, të cilët i shprehen në mënyrë fare të zbehtë aspiratat antif feudale të fshatarësisë dhe nuk arritën të pasqyronin luftën reale të saj kundër çifligarëve. Në këtë drejtim ushtruan ndikimin e tyre negativ edhe ndërhyrjet e hapura të fuqive të huaja imperialiste apo shoviniste, në punët e vendit tonë.

Në kundërshtim me përpjekjet e krerëve reaksionarë lufta revolucionare e fshatarësisë shqiptare më 1914-1915 ruajti karakterin e vet të theksuar antif feudal dhe mori edhe karakter antiimperialist e antishovinist, duke mos u bërë vegël e planeve të luftës së Vjenës e të Stambollit.

6) Është shtjelluar më gjerë veprimtaria politike antiimperialiste e zhvilluar gjatë Luftës I Botërore dhe lufta e armatosur çlirimtare që shpërtheu më 1920 kundër pushtuesve të huaj. Ato janë parë të lidhura ngushtë me njëra-tjetrën, si faktorë vendimtarë për kryerjen e detyrave kryesore kombëtare që shtronte momenti historik, siç ishin rifitimi i pavarësisë politike të shtetit shqiptar dhe ruajtja e tërësisë territoriale të tij. Në qendër të kësaj lufte janë vënë masat popullore të fshatit e të qytetit, roli i të cilave rritej vazhdimisht me rritjen e pjekurisë së tyre politike. Qëndrimin të borgjezisë si klasë drejtuese e Lëviz-

jes Kombëtare Shqiptare i është kushtuar një vëmendje e veçantë. Janë analizuar rrymat e ndryshme politike e klasore të shtresave të ndryshme të borgjezisë, janë vënë në dukje lëkundjet e tyre në luftën antiimperialiste dhe është arritur në përfundim se ishin shtresat e ulëta ato që qëndruan vazhdimisht në pozita revolucionare dhe milituan në radhët e para të luftës kundër pushtuesve të huaj.

7) Në historinë e viteve 1914-1920 është vënë në dukje taktika e ndjekur nga rrethet drejtuese të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare për të shfrytëzuar kontradiktat midis fuqive imperialiste, duke përcaktuar goditjen kryesore e duke shkallëzuar luftën sipas rrezikshmërisë që paraqisnin armiqtë e jashtëm. Për rrjedhim është argumentuar më tej konkluzioni se rimëkëmbja e shtetit shqiptar dhe dëbimi i pushtuesve të huaj më 1920 ishin rezultat i shkallëzimit të kësaj lufte në rrethanat e favorshme të krijuara nga fitorja e Revolucionit Socialist të Tetorit.

8) Përpjekjet e forcave përparimtare në vitet 1921-1924 për demokratizimin e jetës së vendit janë parë në tri aspektet themelore të lidhura ngushtë me njëra-tjetrën: a) në luftën për zhdukjen e mbeturinave feudale dhe përmirësimin e gjendjes ekonomike të fshatarësisë, duke vënë në dukje nga njëra anë lëvizjet fshatare dhe karakterin radikal të kërkesave të tyre dhe nga ana tjetër pavendosmërinë e rretheve demokratike borgjeze, brenda e jashtë parlamentit, për zbatimin e një reforme agrare radikale; b) në luftën për demokratizimin e aparatit shtetëror dhe sigurimin e lirive demokratike, e cila pa mohuar karakterin progresiv të saj, është në thelb luftë për pushtet, për të siguruar brenda çaqeve konstitucionale, një pjesëmarrje sa më të gjerë të rretheve demokratike borgjeze në drejtimin e shtetit; c) në luftën për mbrojtjen e interesave të vendit nga synimet imperialiste për të shtënë në dorë pasuritë e tokës e të nëntokës shqiptare; kjo luftë edhe pse zhvillohet nga rrethet borgjeze në atë masë e me ato kushte që jo vetëm nuk preknin interesat e tyre por u sillnin fitime, luajti objektivisht një rol përparimtar si pengesë për depërtimin e pakontrolluar të kapitaleve të huaja në vend.

9) Me trajtimin që i është bërë Revolucionit të Qershorit 1924, i cili u krye si rezultat i situatës revolucionare të krijuar në pranverën e 1924-ës dhe i ndryshimit të raportit të forcave në favor të demokracisë, dalin qartë forcat lëvizëse të tij e të reaksionit, karakteri demokratiko-borgjez i këtij revolucioni, diferencimi klasor që ndodhi pas fitores së tij dhe analizohen më mirë faktorët që çuan në shtypjen

e tij duke iu kushtuar vendin e duhur, krahas faktorëve të jashtëm edhe faktorëve të brendshëm siç ishin: pavendosmëria e borgjezisë për ta çuar revolucionin deri në fund, mungesa e përgatitjes së duhur ideologjike e politike të masave popullore, të cilat nuk u hodhën në veprime të mëtejshme të pavarura revolucionare, por i varën shpresat te borgjezia, mungesa e një organizimi të shëndoshë të forcave kryengritëse etj. Klasa punëtore, e interesuar gjithashtu për çuarjen deri në fund të revolucionit ishte e vogël, e paorganizuar, e papërgatitur për të luajtur një rol, sadopak të rëndësishëm, në jetën politike të vendit.

10) Më gjerë janë paraqitur lëvizjet revolucionare, demokratike, punëtore, komuniste të drejtuara kundër shfrytëzimit çifligaro-borgjez, regjimit zogist dhe depërtimit të imperializmit italian. Trajtimi i këtyre lëvizjeve e bëri edhe më të qartë konkluzionin se borgjezia shqiptare në përgjithësi, si ajo e qytetit, ashtu edhe ajo e fshatit, me përjashtim të disa elementëve revolucionarë të saj, e trambur nga ngjarjet e 1924-ës dhe e parë nga vetë natyra e saj për kompromis, hoqi dalngadalë dorë nga idealet e Revolucionit të Qershorit. Kjo erdhi edhe si pasojë e evolucionit që pësoi regjimi zogist, i cili, i mbështetur në fillim në forcat reaksionare të bejlerëve, çifligarëve dhe bajraktarëve, filloi të bënte dalngadalë lëshime në favor të borgjezisë, duke u kthyer në një regjim çifligar-borgjez. Borgjezia u shndërrua kështu në një klasë kundërrevolucionare dhe iu përshtat regjimit të ri. Kryengritja e vitit 1935 ishte orvatja e fundit e përfaqësuesve më të vendosur antizogistë të saj për ta ndryshuar me dhunë gjendjen ekzistuese. Borgjezia si klasë nuk ishte më e aftë të ngrinte flamurin e lëvizjes demokratike e kombëtare dhe të udhëhiqte popullin në luftën kundër reaksionit zogist dhe skllavërimit fashist, megjithëse ekzistonin kontradikta ekonomike midis saj dhe shoqërive kapitaliste italiane. Kështu që e vetmja klasë e aftë, e destinuar historikisht të vihej tani në krye të lëvizjes demokratike e kombëtare, ishte klasa punëtore me udhëheqësit e saj, komunistët. Ndonëse e vogël, e paorganizuar në shkallë kombëtare dhe pa një parti të vetën në krye, klasa punëtore kishte filluar luftën kundër shfrytëzimit kapitalist dhe, me ndihmën e grupeve komuniste që u vunë në krye të aksioneve punëtore, në mjaft raste lufta ekonomike u shndërrua në luftë politike kundër regjimit zogist dhe imperializmit fashist italian. Komunistët shqiptarë, megjithëse të pakët në numër dhe të paorganizuar në një parti të vetme që nga viti 1935 u bënë brenda e jashtë vendit, organizatorët dhe frymëzuesit e lëvizjes de-

mokratike e kombëtare. Me ta u bashkuan edhe intelektualë revolucionarë borgjezë, të cilët vazhdonin të qëndronin në platformën e Revolucionit të Qershorit dhe synonin të zgjidhnin, me ndihmën e komunistëve, detyrat e pazgjidhura të këtij revolucioni. Kjo lëvizje mori karakter anti-zogist, antifeudal dhe antiimperialist.

Është theksuar me të drejtë se komunistëve shqiptarë që ndodheshin në mërgim u takon merita që hodhën parullën e kryengritjes së armatosur të të gjithë popullit, e cila për shkak të detyrave që kishte për të zgjidhur dhe të forcave lëvizëse, klasës punëtore e fshatarësisë, që do të merrnin pjesë në të, do të shndërrohej në një revolucion popullor, që do të sillte vendosjen e republikës popullore të Shqipërisë.

Por komunistët shqiptarë, brenda ose jashtë, s'ishin në gjendje të realizonin një udhëheqje të vërtetë të një revolucioni popullor për shkak të dobësive të mëdha me karakter ideologjik, politik e organizativ në punën e tyre, sidomos për shkak të përçarjes e grindjeve me njëri-tjetrin, që i pengonin të bashkoheshin në një parti të vetme të vërtetë revolucionare të klasës punëtore. Megjithatë veprimtaria e tyre revolucionare kishte treguar se vetëm komunistët ishin tani përfaqësuesit e vërtetë të interesave të popullit shqiptar.

11) Vend i duhur i është dhënë luftës ideologjike të viteve 30 si një aspekt i rëndësishëm i luftës së klasave duke vënë në dukje se në zjarrin e kësaj lufte u kristalizuan pak a shumë rrymat e ndryshme me qëndrimet e pikëpamjet e tyre për çështjet themelore të shoqërisë shqiptare; kundërvënia e rrymave reaksionare dhe atyre përparimtare e bën edhe më të qartë shkaku e zgjerimit të shpejtë të ideve revolucionare dhe rritjen e ndikimit të tyre në vend dhe shndërrimin e tyre në një faktor aktiv gjithnjë më të rëndësishëm të progresit.

12) Është dhënë në mënyrë tërësore, në një kapitull më vete, zhvillimi i kulturës në vitet 20-30. Në të janë paraqitur ndryshimet që ndodhën në jetën e qyteteve dhe në mënyrën e jetesës, veshjes së popullsisë, ndryshime të cilat u përcaktuan nga zhvillimi borgjez ekonomik dhe kushtet e reja historike-politike të vendit. Duke vënë në dukje këto përparime në jetën e përditshme dhe në mentalitetin e njerëzve, është theksuar me të drejtë rëndësia relativisht e vogël e këtyre përparimeve për jetën e vendit, i cili ishte zhytur në një prapambetje të përgjithshme të madhe.

Në mënyrë më të gjerë është paraqitur zhvillimi i letërsisë dhe i arteve. Përfshirja e një sërë fushave të reja

të krijimtarisë artistike ka dhënë dorë që të krijohet një ide më e plotë e jetës kulturore të vendit në vitet 20-30. Me vlerë këtu është vështrimi i zhvillimit të letërsisë dhe të arteve në lidhje të ngushtë me përhapjen e ideve demokratike dhe me luftën e shtresave të gjera të popullit kundër regjimit antipopullor, të cilat shënuan një hap të ndjeshëm përpara në këtë periudhë. Vendi i duhur i është dhënë edhe zhvillimit të folklorit, i cili u bëri jehonë ngjarjeve më të rëndësishme historike të kohës dhe aspiratave të veçjelisë për drejtësi shoqërore.

Të dhënat për zhvillimin e shtypit dhe të shkollës shqiptare janë zgjeruar për të ndriçuar në mënyrë pak a shumë të plotë nga njëra anë luftën politike dhe ideologjike që u zhvillua në faqet e shtypit të kësaj periudhe midis forcave shoqërore e politike kundërshtare, dhe nga ana tjetër rrugën nëpër të cilën kaloi arsimit dhe shkolla shqiptare, vështirësitë dhe pengesat që dolën para tyre, luftën e intelektualëve përparimtarë për ta bërë shkollën vatër të edukimit kombëtar dhe të pajisjes së nxënësve me ide përparimtare e dije shkencore. Për herë të parë u kushtua vëmendje edhe zhvillimit të mendimit shkencor, përpjekjeve vetmohuese të njerëzve përparimtarë për t'i hapur rrugë zhvillimit të kërkimeve shkencore në një varg fushash, si në studimin e gjuhës shqipe, të historisë dhe të letërsisë shqiptare, të folklorit etj.

Në pjesën e gjashtë:

1) Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare e popullit shqiptar e zhvilluar nën udhëheqjen e PKSh kundër pushtuesve fashistë italianë e gjermanë e kundër tradhtarëve të vendit nuk është trajtuar thjeshtë si një luftë për çlirimin kombëtar, por edhe si një luftë për çlirimin politik-shoqëror, si një revolucion i madh popullor me karakter anti-imperialist demokratik, që u zhvillua nën parullën kryesore strategjike: «Luftë për një Shqipëri të lirë, të pavarur, demokratike popullore», duke vënë në dukje gërshetimin e luftës për çlirimin kombëtar me luftën për pushtetin popullor. Kjo solli që në zjarrin e kësaj lufte të krijohej e të organizohej pushteti i këshillave nacionalçlirimtarë, si i vetmi pushtet i popullit në Shqipëri, dhe në Kongresin I Antifashist Nacionalçlirimtar të Përmetit (maj 1944), gjashtë muaj përpara çlirimit të plotë të vendit, të themelohej shteti i ri shqiptar i demokracisë popullore. Me çlirimin e Shqipërisë nga pushtuesit gjermanë, më 29 Nëntor 1944, u zhduk sundimi i huaj dhe u fitua pavarësia e plotë kombëtare, njëkohësisht u asgjësua edhe sundimi politik çifligaro-borjgez. Vendi hyri në rrugën e zhvillimit socialist.

2) Është vënë qartë në dukje se Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare, sa më tepër thellohej si revolucion popullor aq më shumë i shoshiste dhe i diferenconte forcat politike-shoqërore në vend. Në vjeshtën e vitit 1943 një shoshitje e një diferencim i tillë arriti kulmin. Përballë njëri-tjetrit qëndronin dy grupe forcash kundërshtarë, armiq të papajtuësishëm. Në njërën anë, grupi i forcave revolucionare, populli kryengritës i bashkuar në Frontin Nacionalçlirimtar të udhëhequr nga PKSh. Në anën tjetër, grupi i forcave reaksionare, çifligarët, borgjezia reaksionare, bajraktarët, paria fshatare, të grumbulluar në Ballin Kombëtar, në Legalitetin e në organizatat e tjera qeveritare, kuislinge, të gjithë vegla të pushtuesve gjermanë.

3) Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare Shqiptare në shkallë ndërkombëtare është trajtuar si pjesë përbërëse e Luftës Antifashiste Botërore. Si e tillë, fati i saj ishte i lidhur me shkatërrimin e fashizmit në shkallë botërore. Nga ky vështrim PKSh, udhëheqëse e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare, përcaktoi edhe qëndrimin e vet strategjik e taktik ndaj Luftës Antifashiste Botërore dhe pjesëmarrësve në këtë luftë.

Partia Komuniste dhe Fronti Nacionalçlirimtar, duke vlerësuar shumë drejt koalicionin antifashist të popujve dhe aleancën e Bashkimit Sovjetik me Britaninë e Madhe e me ShBA, si një domosdoshmëri historike, që e diktonin rrethanat për shpëtimin e botës nga robëria fashiste, punuan me të gjitha forcat, gjatë gjithë kohës së luftës, për ta forcuar lidhjen e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare Shqiptare me Luftën Antifashiste Botërore dhe e bënë popullin kryengritës shqiptar ndër pjesëtarët më aktivë të kësaj lufte.